Journal of Spiritual Health

2024, Volume 3, Issue 2
Pages: 400-415
10.30491/JSH.3.2.400

Role of Piety in Compliance and Improvement Environmental Ethics from the Perspective of the Qur'an and Hadiths

Hossein Masoumbeigi [1], Narjes Malek-Mohammadi [2*], Fathollah Najjarzadegan [2]

[1] *Health Research Center, Life Style Institute, Baqiyatallah University of Medical Sciences, Tehran, Iran*
[2] *Department of Hadith and Qur'anic Sciences, Faculty of Theology, Campus of Qom, University of Tehran, Qom, Iran*

Abstract

Background and Aim: Environmental protection is one of the most pressing issues in human life. The Islamic lifestyle emphasizes the preservation and respect for the environment, viewing it as one of God's greatest blessings for humanity. Human health is intricately linked to the health of the environment, and environmental ethics plays a crucial role in maintaining and enhancing this health. This research aims to explore the role of piety in adhering to and improving environmental ethics as derived from the Qur'an and hadiths.

Methods: This study employs a descriptive and analytical approach. To understand the role of piety in environmental ethics, we examined interpretations and narrative sources, analyzing 62 verses from 245 selection verseses in the Qur'an related to piety, alongside 25 relevant hadiths. We identified effective Quranic and narrative models that promote environmental ethics and illustrated examples based on these texts.

Results: The analysis reveals that the Qur'an and hadiths highlight the significance and multifaceted nature of piety in the balanced and sustainable use of the environment. Often, human misuse of the environment stems from the negative influences of the ego. While the ego is a part of human identity, it should not dominate one's life. Piety involves adhering to the guidelines and restrictions set by religion, serving as a crucial deterrent in the Islamic lifestyle. This adherence leads to the observance of environmental ethics, optimal resource use, and a reduction in adverse environmental impacts. Conversely, a lack of piety can result in moral dilemmas and a deterioration of environmental ethics.

Conclusion: The Qur'an, as the word of the Wise God, offers solutions to human challenges through contemplation of its verses. God grants pious individuals the discernment to distinguish right from wrong. Based on the teachings of the Qur'an and hadiths, it is anticipated that a pious person will exhibit environmentally friendly behaviors in their use of natural resources, aligning with ethical and legal standards. One of the key principles promoted by the Qur'an and hadiths for advancing the Islamic lifestyle is divine piety, which serves as a foundation for observing and enhancing environmental ethics. The innovation of this study is to revive the spirit of environmental piety derived from the verses of the Qur'an and hadiths. The health of present and future generations relies on a thriving environment, which necessitates public participation and adherence to environmental ethics rooted in piety.

Keywords: Quran, Hadiths, Piety, Environmental Ethics, Islamic lifestyle.

*Corresponding author: **Narjes Malek-Mohammadi,** Email: narjesmalekmohammadi@yahoo.com

Received: 24 January 2024 **Accepted:** 23 August 2024

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

مجله سلامت معنوی
دوره ۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۳
صفحات: ۴۱۵-۴۰۰
10.30491/JSH.3.2.400

نقش تقوا در رعایت و ارتقای اخلاق زیست محیطی از دیدگاه قرآن و احادیث

حسین معصوم‌بیگی[۱]، نرجس ملک محمدی[۲]*، فتح‌الله نجارزادگان[۲]

[۱] مرکز تحقیقات بهداشت، موسسه سبک زندگی، دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج)، تهران، ایران
[۲] دانشکده الهیات (علوم قرآن و حدیث)، پردیس قم، دانشگاه تهران، قم، ایران

چکیده

زمینه و هدف: یکی از مسائل ضروری و موثر در حیات انسان، حفاظت از محیط‌زیست است. سبک زندگی اسلامی اهمیت زیادی برای حفظ و احترام محیط زیست قائل است و آن را از مهمترین نعمت‌های خدا برای انسان می‌داند. سلامتی انسان وابسته به سلامت محیط‌زیست است و اخلاق زیست‌محیطی، نقش مؤثری در حفظ و ارتقای سلامت محیط و انسان‌ها دارد. این پژوهش با هدف تعیین نقش تقوا در رعایت و ارتقای اخلاق زیست‌محیطی از دیدگاه قرآن و احادیث انجام شد.

روش‌ها: این تحقیق به روش توصیفی- تحلیلی انجام شد. جهت شناخت نقش تقوا در رعایت و ارتقای اخلاق زیست‌محیطی، به تفاسیر و منابع روایی در دسترس مراجعه شد و ۶۲ آیه از ۲۴۵ آیه برگزیده قرآن مرتبط با تقوا به‌همراه ۲۵ حدیث، مورد تجزیه‌وتحلیل قرار گرفت و الگوهای قرآنی و روایی، مؤثر در ارتقای اخلاق زیست‌محیطی و سبک زندگی اسلامی و مصادیقی از اخلاق زیست محیطی در قرآن و روایات، معرفی شد.

یافته‌ها: تدبر در قرآن و روایات نشان‌دهنده اهمیت و نقش تقوا، در بهره‌مندی متعادل و بهینه انسان از محیط‌زیست است. نفس اماره بالسوء، انسان را به بهره‌برداری نامناسب از محیط‌زیست رهنمون می‌گردد. نفس انسان بخشی از هویت اوست، اما انسان نباید اجازه دهد که بر زندگی او تسلط یابد. تقوا رعایت خط‌کشی‌ها، محدودیت‌ها و چراغ قرمزهای دین و یکی از مهمترین عوامل بازدارنده در سبک زندگی اسلامی است. نتیجه آن رعایت اخلاق زیست محیطی و استفاده بهینه از منابع و کاهش اثرات نامطلوب بر محیط زیست است و انسان بدون تقوا دچار مشکلات اخلاقی می‌شود و پیامد اعمالش تضعیف اخلاق زیست‌محیطی است. ضعف تقوا می‌تواند زمینه‌ساز عدم رعایت اصول اخلاق زیست محیطی و در نتیجه عدم رعایت الزامات حفاظت از محیط زیست شود.

نتیجه‌گیری: قرآن کلام خدای حکیم است و تفکر در آیات آن مشکل‌گشای زندگی انسان است. خدا به افراد با تقوا قدرت تشخیص حق از باطل می‌دهد. بر اساس آموزه‌های قرآن و روایات، انتظار می‌رود که انسان متدین در استفاده از منابع طبیعی خدادادی، رفتاری دوست‌دار محیط‌زیست که از ویژگی‌های شخصیتی اوست داشته باشد و راه درست و منطبق بر قوانین را انتخاب کند. یکی از مهمترین برنامه‌هایی که قرآن و روایات در پیشبرد سبک‌زندگی اسلامی به انسان معرفی می‌کند، تقوای الهی است که یکی از برکات آن رعایت و ترویج اخلاق زیست محیطی است. نوآوری این مطالعه زنده کردن روح تقوای محیط‌زیست برگرفته از آیات قرآن و احادیث است. سلامت نسل حاضر و نسل‌های آینده همواره در گرو داشتن محیطی سالم و آباد است و سلامت محیط زیست مستلزم مشارکت مردم و رعایت اخلاق و تقوای زیست‌محیطی است.

کلیدواژه‌ها: قرآن، احادیث، تقوا، اخلاق زیست‌محیطی، سبک زندگی اسلامی.

*نویسنده مسئول: **نرجس ملک محمدی**. پست الکترونیک: narjesmalekmohammadi@yahoo.com
دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۶/۰۲

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]
[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

مقدمه

یکی از مسائل ضروری امروز جهان، حفاظت از محیط‌زیست است که بی شک با گذشت زمان و افزایش جمعیت و کاهش سهم دسترسی انسان به نعمت‌های خدادادی، بیش از پیش مورد توجه جهانیان قرار می‌گیرد و کشورها مجبورند هر روز قوانین و مقررات سخت گیرانه‌تری برای بهره‌برداری بهینه از آن وضع نمایند. امروز نقش مؤثر محیط‌زیست سالم در رشد همه جانبه کشورها یک اصل مهم است و بسیاری در تلاش جهت افزایش سهم خود برای استفاده از منابع محیط‌زیست هستند. در این صورت، نتیجه آن چیزی جز افزایش تخریب و نابودی محیط‌زیست نخواهد بود. امروزه در سطح جهان با افزایش جمعیت، افزایش مصرف منابع، افزایش تولید آلاینده‌ها، افزایش آلودگی و تخریب محیط زیست مشهود است و محیط‌زیست نیازمند به‌کارگیری روش‌های موثری جهت کاهش تولید و کاهش انتشار انواع آلاینده‌ها به محیط‌زیست و کنترل آن و ایجاد بستر لازم برای پیشرفت متوازن و پایدار بدون تخریب محیط زیست است. تحقق این مهم، نیازمند آموزش و فراگیری آداب و رفتارهای دوستدار محیط‌زیست توسط مردم است. در این رابطه بیش از همه، آموزه‌های دینی و صفات نیک و پسندیده قرآنی که در رفتار انسان‌های مومن بروز می‌کند، از جمله تقوا می‌تواند نقشی اساسی در جبران این کمبودها و تامین نیازهای بشری داشته باشد تا مردم آگاهانه و با اختیار نسبت به محیط‌زیست خود احترام و ارزش قائل شوند و دوست‌دار واقعی آن باشند و در قبال حفظ و حراست از آن احساس مسئولیت نمایند. قرآن و روایات یکی از مهمترین منابع غنی برای آموزش و فرهنگ سازی در این زمینه هستند. نگاه دین به طبیعت به‌عنوان یک موجود زنده و نعمتی است‌که خداوند به امانت در اختیار انسان قرار داده و در برابر چگونگی بهره‌برداری از آن مسئول هستند و این نگاه که همان اخلاق و تقوای محیط‌زیست است می‌تواند تا حد زیادی انسان را به‌سمت بهره‌مندی پایدار از محیط‌زیست هدایت نماید. اخلاق زیست‌محیطی جز رعایت تقوا و عمل پسندیده و حرکت در چارچوب‌های شرعی و قانونی تعیین شده و مورد رضای حق تعالی برای حفظ محیط‌زیست و دوری از رفتارهای تخریب‌کننده آن و پرهیز از وسوسه‌های شیطانی، نیست. رفتارهای منجر به آلودگی محیط‌زیست، شایسته انسان با تقوا که فطرتاً به‌سوی رفتار پسندیده گرایش دارد، نیست. در مواردی رفتارهای ضد اخلاقی مثل برخورد نامناسب و استفاده‌ی نابجای انسان‌ها از محیط‌زیست، تولید انبوه آلاینده‌ها با مصرف بی اندازه منابع به‌نحو اسراف و تخلیه به محیط سبب افزایش سرعت تخریب آن شده و در نتیجه سلامت محیط‌زیست و سلامت انسان در معرض تهدید قرار گرفته است. بقاء و ادامه زندگی، مستلزم وجود انسان‌های سالم و ایمن هستند. هر وسیله‌ای یک دستورالعمل بهره‌برداری دارد. یک انسان هم نیازمند دستورالعملی برای زندگی همچون قرآن است. خدا، قرآن برترین راهنمای زندگی برای هدایت انسان به‌سوی هدف یعنی مسیر الی‌الله را فرستاد و تاکنون کامل‌تر از آن برای هدایت بشر نیامده و نخواهد آمد. قرآن کلام خدای حکیم، قطعی و دقیق و راست است و برای بهره‌بری لازم، باید بر روی آیات آن تدبر کرد.

یکی از موضوعاتی که در قرآن خیلی زیاد بر آن تأکید شده، تقوا است. تقوا شامل تمام مراحل کمال است بدون آن‌که انسان در مرحله‌ای از زندگی از آن بی‌نیاز باشد. قرآن‌کریم تنها ملاک فضیلت را تقوا معرفی نموده است و گرامی‌ترین فرد نزد خدا با تقواترین آن‌هاست. «... إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَاللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّاللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات/ ۱۳). تقوا یعنی دوری از هر عملی که با کمال نفس منافات داشته باشد و در روایات هم به ورع و پرهیز از محرمات الهی تفسیر شده است و عاملی بازدارنده در برابر «فجور» به‌معنای دریدن پرده حرمت دین است (۱). وقتی شریعت الهی از عمل و یا از ترک عملی نهی می‌کند، عدم رعایت آن فجوی است و انسان با تقوا باید از فجوی اجتناب کند چون طبق آیه فوق برتری مطلق فقط با اهل تقواست.

اهمیت ورع تا اندازه‌ای است که به‌عنوان ملاک دین معرفی شده است. در این رابطه حضرت امام صادق(ع) فرمودند «تقوای الهی داشته‌باشید و دین خود را با ورع حفظ کنید» (۲). تقوا عامل مصونیت از بی‌دینی، مصونیت از زیاده‌روی و تفریط، مصونیت از برتری‌جویی، مصونیت از گناه و لغزش و در نتیجه مصونیت از تخریب محیط‌زیست و هرگونه اعمال و افعال ناپسند است که خداوند انسان را از آن نهی کرده است. زیرکی در مطالعه خود با عنوان اثرات و برکات تقوا در قران، تاکید می‌نماید تقوا طریقی است که انسان را قادر به مشاهده حقایق و اسرار عالم می‌گرداند. اگر چه عقل آدمی برای درک حقایق آماده است، اما گاهی هوس‌ها و محبت‌های پوچ و حرص‌های بی‌مورد، چونان غباری مانع دید عقل می‌گردند. لذا شناخت حق از باطل، نیک از بد و راه و چاه در مسیر حرکت انسان مشکل می‌گردد و این تقوا و تهذیب نفس است که نورانیتی ایجاد کرده و غبار راه را می‌نشاند و در همه ابعاد زندگی راه گشای حیات انسان است (۳).

معصوم بیگی و همکاران در مطالعه خود گزارش کردند تعامل سازنده انسان با محیط زیست و پیروی از آموزه‌های قرآن یک ضرورت است و کمک می‌کند تا انسان از زندگی خود لذت ببرد. یک فرد با تقوا کسی است که تسلیم اراده حق بوده و در اطاعت از فرآمین الهی خود را تسلیم می‌داند. از نظر قرآن، انسان بنده و جانشین و نماینده خدا است و تخریب محیط‌زیست را بر خلاف اراده حق می داند و یک فرد باتقوا به خود اجازه نمی‌دهد با محیط زیست رفتار مخرب و آلوده کننده‌ای داشته باشد و برخورداری از اخلاق زیست محیطی از خصوصیات ایشان است و خود را متعهد می‌داند به طور جدی و فعال از محیط‌زیست به عنوان یک امانت الهی و در راستای رعایت حق الناس و شکر نعمت‌های الهی، حفاظت و عوامل داخلی و خارجی موثر بر تخریب محیط‌زیست را کنترل کند. از نظر قرآن عوامل مخرب محیط زیست از خصوصیات

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

شیاطین است و در شان یک فرد با تقوای برخوردار از اخلاق زیست‌محیطی و سبک زندگی اسلامی نیست (۴).

ملک محمدی و همکاران در مطالعه خود تاکید می‌کنند پیامدهای خسارت‌های انسان به طبیعت، به مراتب بیشتر از بهره او از منابع طبیعی است. پس نیازمند یک راه حل اساسی است. با توجه به نقش مهمی که محیط زیست سالم در حفظ و ارتقای سلامت جسمی، روحی و اجتماعی انسان دارد، بهره مندی از اخلاق زیست محیطی و رفتارهای شایسته با محیط زیست و استفاده بهینه از نعمت‌های الهی با بهره گیری از قرآن در سبک زندگی اسلامی، پاسخی مؤثر به نیازهای روز افزون انسان است. بر اساس آموزه‌های قرآنی، انسان با تقوا و خدا ترس با ایمان به خدا دارای این اخلاق و رفتار پسندیده است و این آموزه‌ها به انسان کمک می‌کند تا از اقداماتی که به محیط‌زیست آسیب می‌زند دوری کند و ارتباطی دوستانه با محیط زیست برقرار کرده و شکرگزار نعمت‌های خدادادی بویژه منابع طبیعی به عنوان بخشی از این نعمت‌ها باشد. از نظر قرآن کریم شناخت خالق هستی از وظایف خلیفه خدا و انسان مومن، متعهد به رفتارهای بندگی و اطاعت از خالق هستی است. تقوا یک پشتوانه قوی برای انسان در بهبود و ترویج سبک زندگی اسلامی است و نقش بسزایی در بروز رفتارهای دوستدار محیط زیست دارد و کمک می‌کند هنگام بهره مندی از نعمت‌های طبیعی خدادادی، به سهم خود راضی باشد (۵)

با توجه به اینکه سبک زندگی اسلامی، به‌عنوان کامل‌ترین دین، برنامه‌ها و الگوهای جامع، کامل، درست و پاسخ‌گویی برای تمام کارها، نیازها، بقاء و ابعاد فردی و اجتماعی زندگی بشر دارد، انتظار است یک فرد مؤمن و با تقوا، رفتاری بر پایه بینش‌ها و باورها و فرهنگ دینی خود داشته باشد. در این صورت رفتار یک فرد با تقوا به‌ویژه هنگام بهره‌برداری از نعمات خدا و منابع طبیعی، نمی‌تواند بر خلاف اخلاق و باورهای او و اسراف گرایانه و مخرب باشد. رعایت اخلاق زیست‌محیطی لازمه درست زندگی کردن و تحقق سبک زندگی اسلامی است که زمینه‌ساز رشد و حرکت انسان مؤمن و با تقوا به‌سوی کمال و سیر الی الله است. بنابراین، با برخورداری از اخلاق زیست‌محیطی، همراه با آگاهی و کسب دانش لازم، نگرش مردم اصلاح شده و در نتیجه اخلاق زیست محیطی و رفتارها و عملکرد آن‌ها نیز در مواجهه با محیط‌زیست ارتقا می‌یابد. با توجه به‌ضرورت رعایت اخلاق زیست‌محیطی هنگام به‌کارگیری نعمت‌های الهی و نقش مؤثر احکام و تعالیم دینی و آموزه‌های قرآنی و روایی و دین‌داری و تقوا در ارتقای آن، این پژوهش با هدف بررسی نقش تقوا در رعایت و ارتقای اخلاق زیست‌محیطی از دیدگاه قرآن و احادیث و با هدف کاربردی کمک به ارتقای سبک زندگی انسان‌ها، در استفاده بهینه از محیط‌زیست، انجام شده است.

روش

مقاله حاضر توصیفی- تحلیلی است. به‌منظور شناخت نقش تقوا به‌عنوان یکی از مهمترین راهکارهای موثر در رعایت و ارتقای اخلاق زیست‌محیطی، به تفاسیر و منابع روایی مراجعه شد. ۶۲ آیه از ۲۴۵ آیه برگزیده قرآن مرتبط با تقوا به‌همراه ۲۵ حدیث، مورد تجزیه‌وتحلیل قرار گرفت و الگوهای قرآنی و روایی مؤثر بر ارتقای اخلاق زیست‌محیطی و سبک زندگی اسلامی، به‌استناد آیات و روایات منتخب مرتبط با تقوا، مصادیق اخلاق، صفات و رفتارهای دوست‌دار محیط‌زیست، یک فرد با تقوا، شناسایی و معرفی شدند.

نتایج

تقوا و فجور

در قرآن کریم فجور مقابل تقوا قرار گرفته‌است: «أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوالصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِين فِي‌الأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ» (ص/ ۲۸)؛ «... آیا کسانی که ایمان آورده و عمل‌های شایسته انجام می‌دهند، همانند فساد کنندگان در زمین قرار می‌دهیم، یا اینکه پرهیزکاران را مانند فاجران و تبهکاران قرار می‌دهیم؟ در آیه فوق «فساد در زمین» و «فجور» در برابر «ایمان و عمل صالح» و تقوا (پرهیزگاری) قرار گرفته است. چرا که «متقین» همان مؤمنان با اعمال صالح هستند که می‌توانند حافظان و آبادکنندگان محیط زیست باشند و «فجار» همان «مفسدان فی‌الأرض» که ممکن است مخرب محیط‌زیست باشند (۶). در قرآن خداوند می‌فرماید: «إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقانا» (انفال/۲۹)؛ ای اهل ایمان، اگر خدا ترس و پرهیزکار شوید خدا به شما فرقان بخشد (یعنی دیده بصیرت دهد تا به نور باطن حق را از باطل فرق بگذارید). پس خدا به افراد با تقوا قدرت تشخیص حق از باطل می‌دهد. بر اساس آموزه‌های قرآن و روایات، انتظار می‌رود که انسان متدین با رعایت اخلاق زیست‌محیطی، در بهره‌برداری و استفاده از منابع‌طبیعی خدادادی، رفتاری دوست‌دار محیط‌زیست که از ویژگی‌های شخصیتی اوست داشته باشد و راه درست و منطبق بر قوانین را انتخاب کند.

خداوند در ابتدای سوره شمس ۸ بار سوگند یاد می‌کند و کاربرد این قسم‌ها برای تأکید بر یک واقعیت است و بعد از ۸ قسم می‌فرمایند: «فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوَاهَا»؛ و به او شر و خیر او را الهام کرد (شمس/ ۸). یعنی خداوند روش تشخیص دو حقیقت تقوا و فجور را به انسان الهام و تعلیم کرد، یا به تعبیر ساده‌تر راه و چاه و روش تشخیص خوب و بد را به‌کمک نعمت عقل، به انسان نشان داده است: «وَ هَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ» (بلد/۱۰)؛ ما انسان‌را به‌خیر و شر هدایت‌کردیم و به تعبیر دیگر: خداوند آن‌چنان قدرت تشخیص و عقل و وجدان بیدار به انسان داده که «فجور» و «تقوا» را از طریق «عقل» و «فطرت» می‌شناسد (۷). حضرت امیرالمومنین علی علیه‌السلام می‌فرمایند: «خیرُالنَّاس أورعُهم و شرُّهم أفجرُهم»؛ نیک‌ترین مردمان پرهیزگارترین آنان و بدترین آنان پلیدترین ایشان است (۸). از الطاف خدا به انسان اعطای رسول باطنی یعنی عقل است تا بتواند به‌کمک آن خوب و بد و زشت و ناپسند را

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

تشخیص دهد. عقل چراغ روشن بخش هدایت بشر به راه حق است به‌شرط اینکه انسان به‌نحو درست از این نعمت خدا استفاده کند. خدا با نعمت عقل، تشخیص فطری خوب و بد، حق و باطل، زشتی‌ها و خوبی‌ها را در تمام ابعاد زندگی، به‌ویژه محیط زندگی او که مشترک بین همه انسان‌ها همراه حق‌الناس است، به انسان عطا کرد. خدا به خاطر برخورداری از نعمت عقل برای خلقت آدم فرمود: «فَتَبَارَکَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِینَ» (مومنون/ ۱۴)؛ آفرین بر (قدرت کامل) خدای که بهترین آفرینندگان است. این امر مهمترین تفاوت انسان با سایر موجودات است که در تصمیم‌گیری‌هایش موثر است. سپس خدا می‌فرماید: «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَکَّاهَا» (شمس/ ۹)؛ که هر کس نفس ناطقه خود را از گناه و بدکاری پاک و منزه سازد به‌یقین (در دو جهان) رستگار خواهد بود. یعنی قطعاً کسانی رستگار می‌شوند یا نجات می‌یابند که خود را تزکیه کردند و ساختند و هر که آن را با گناه تربیت کند ناکام می‌ماند. یک فرد با تقوا می‌داند محیط زیست شامل آب، خاک، هوا و موجودات زنده آن، از نعمات و مخلوقات خدا و تسبیح گوی خدا بوده و بهره‌مندی درست از آن‌ها حق همه مردم است و نباید با رفتارهای ناپسند با آن‌ها، آلوده شوند. اهمیت و جایگاه این نعمات خدادادی را در زندگی به‌درستی می‌شناسد و بر نفس خود غلبه کرده و با تسلط بر نفس اماره خود، راه درست، خیر و عمل نیک را انتخاب می‌نماید.

تزکیه دو نوع شامل تزکیه قلب و تزکیه اعمال است. یعنی مراقب اعمال و قلب بودن است و یک فرد با تقوا که مراقب قلب خود است، اعمال خود را نیز از زشتی‌ها پاک می‌کند و سعی دارد در بهره مندی از منابع محیطزیست بیش از حق خودش تصرف و اعمال‌نفوذ نکند و به سهم خودش راضی بوده و به سهم دیگران ارج نهاده و دست اندازی نکند. با آوار آلاینده‌های تولیدی خود به محیطزیست، خود را مدیون حق الناس نکرده و از تهدید آن پرهیز و از سلامت محیطزیست که حفظ و مراقبت از آن طبق اصل ۵۰ قانون اساسی بر دوش تک تک اعضای جامعه و وظیفه همگانی است، مراقبت می‌نماید. خداوند در آیه ۸۵ سوره هود می فرماید وَیَا قَوْمِ أَوْفُوا الْمِکْیَالَ وَالْمِیزَانَ بِالْقِسْطِ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْیَاءَهُمْ وَلَا تَعْثَوْا فِی الْأَرْضِ مُفْسِدِینَ یا قوم، در سنجش وزن و کیل اجناس عدالت کنید و آن را تمام دهید و به مردم کم نفروشید و در زمین به فساد برنخیزید. این آیه به عدالت در معاملات و مصرف بهینه و به اندازه منابع اشاره دارد و تأکید می‌کند که نباید به دیگران ظلم کرد، باید حق الناس را در تمام امور من جمله استفاده از منابع طبیعی رعایت کرد و از دست اندازی به حقوق دیگران، بویژه در بخش استفاده از منابع طبیعی، خودداری نمود.

«وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُونَ»؛ و تقوا پیشه کنید، باشد که رستگار شوید (بقره/ ۱۸۹ و آل عمران/ ۲۰۰). تقوا و تزکیه در عمل از صفات مسلمانان است. وقتی می‌داند همه مخلوقات خدا تسبیح گوی خالق یکتا هستند در تقوای عملی و بهره‌بری از این نعمات الهی، که سهم همه بندگان خداست و خدا می‌فرماید ما همه‌چیز را به‌اندازه آفریدیم إِنَّا کُلَّ شَیْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ (قمر/ ۴۹)، با رعایت اخلاق زیست‌محیطی و استفاده و مصرف به‌جا و به‌اندازه و بی‌اسراف منابع، انصاف و احترام بدون دست اندازی به حقوق دیگران محقق می‌شود. انسان باتقوا، از سطح آگاهی زیست محیطی لازم برخوردار است و با رعایت اخلاق زیست محیطی در استفاده از سهم خود از منابع طبیعی، نقش موثری بر رفاه معنوی و آرامش و کیفیت زندگی او دارد.

خداوند تبارک و تعالی می‌فرماید: «إِنَّا هَدَیْنَاهُ السَّبِیلَ إِمَّا شَاکِراً وَإِمَّا کَفُوراً» (انسان/ ۳)؛ به حقیقت راه (حق و باطل) را به او نمودیم چه راه هدایت بپذیرد و شکر این نعمت گوید و چه آن نعمت را کفران کند. اگر بنده راه شکر در پیش بگیرد در همه احوال خدا مراقب او و اعمال اوست و انسان شاکر با نفس تزکیه یافته و پاک خود، به گونه‌ای زندگی می‌کند که خدا دوست دارد و خواست خدا آبادکردن و دوستدار محیط‌زیست بودن است و انسان با این خصوصیت خود را موظف می‌داند علاوه بر رعایت اخلاق حسنه مراقبت از محیط‌زیست، حتی در انجام وظیفه دینی و احکام شرعی خود مثل امر به معرف و نهی از منکر، دیگران را هم به اعمال و اخلاق حسنه حامی محیط‌زیست، دعوت و اعمال ناپسند آن‌ها را نهی نماید. اگر راه کفر در پیش گیرد، باید منتظر مکافات عمل خود باشد در حالی که در آیات متعدد خدا انسان را از رفتن به‌سوی کفر منع می‌نماید ، از سنت‌های الهی نابودی ظلم و ظالم و به سزای عمل رسیدن ظالم است، خدای کریم و رحیم در قرآن می‌فرماید «فَاذْکُرُونِی أَذْکُرْکُمْ وَاشْکُرُوا لِی وَلَا تَکْفُرُونِ»؛ پس مرا یاد کنید تا شما را یاد کنم و شکر نعمت من به‌جای آورید و کفران نعمت من نکنید (بقره/۱۵۲). بعد از اینکه در آیه ۳ سوره دهر به انسان می‌فرماید انتخاب راه هدایت و شکر یا کفر با توست در این آیه می‌فرماید تو باید جزء گروه شکرگزار باشی، نه کافران و سپس می‌فرماید «وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّیْطَانِ إِنَّهُ لَکُمْ عَدُوٌّ مُبِینٌ»؛ و از وسوسه‌های شیطان پیروی نکنید که او همانا شما را دشمنی آشکار است (بقره/ ۱۶۸) و یا می‌فرماید «رَبُّنَا الَّذِی أَعْطَی کُلَّ شَیْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَی»؛ پروردگار ما کسی است که هر چیزی آفرید سپس هدایت کرد (طه/ ۵۰). خدا بر پایه این آیات و به‌جهت تبیین یکی از نیازهای اساسی انسان، راه هدایت را به انسان نشان داده است تا بتواند خوب و بد، خیر و شر، زشت و زیبا و حق و باطل و ناحق را تشخص دهد ولی به او قدرت اختیار و انتخاب داد تا در راه سعادت و رسیدن به کمال گام بردارد (البته این مسیر، سختی‌ها و مشقات خود را، برای مقابله با نفس اماره بالسوء و راحت‌طلب، دارد) و به یک سطحی از خودسازی برسد و یا راه شقاوت و نابودی و همراهی با شیاطین، را برگزیند. می‌تواند راه سعادت و شکرگزاری نعمات خدا را انتخاب نماید و خدا هم بابت ایمان و شکرگزار بودنش برکات آسمان و زمین را بر او نازل نماید و «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَی آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَیْهِمْ بَرَکَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَکِنْ کَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا کَانُوا یَکْسِبُونَ» (اعراف /۹۶)؛ «و اگر مردم آن شهرها

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

که به عذاب گرفتار شدند، ایمان آورده و تقوا پیشه کرده بودند، به یقین از آسمان و زمین برکت‌هایی بر آنان می‌گشودیم، ولی پیامبران و آیات ما را دروغ انگاشتند، ما نیز آنان‌را به‌عذابی‌که نمود گناهانشان بود گرفتار ساختیم». خداوند تبارک و تعالی با دادن اختیار و آزادی به انسان تحت عنوان حق تعیین سرنوشت و معرفی سبک زندگی اسلامی و راه زندگی سعادتمندانه از طریق رعایت تقوای الهی، حق ایجاد تغییر در سرنوشت را به او اعطا فرموده است و این از سنت‌های بدون تغییر خداست. «انَّ اللّهَ لا یُغَیِّرُ ما بِقَوْمٍ حَتّی یُغَیِّرُوا ما بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد/ ۱۱) خداوند سرنوشت هیچ قومی را تغییر نمی‌دهد، مگر آن‌که خودشان دست به تغییر زنند.

با توجه به این دستورالعمل روشن و آشکار برای هدایت بشر به‌سوی کسب تقوای الهی و تشخیص درست خیر و شر و نیک و بد، به‌راستی پیروان این آیین الهی در استفاده بهینه از نعمات خدا و منابع‌طبیعی و محیط‌زیست با بهره‌گیری از آیات الهی، در رعایت اخلاق زیست‌محیطی جایگاهی بلند مرتبه دارند و از روی اختیار و آگاهانه و مطابق سبک زندگی اسلامی، به دستورات و رهنمودهای دینی خود عمل می‌نمایند و جز اعمال نیکو و خیر و مقابله با وسوسه‌های شیاطین، از آن‌ها انتظار نیست. اقدامات خیر و شر انسان منجر به نام‌گذاری دو گروه متقی و فاجر می‌گردد و انتظار است انسان‌های برخوردار از صفت تقوا دارای اخلاق زیست‌محیطی و در نتیجه حافظ محیط‌زیست باشند. همان گونه که خداوند در قرآن می‌فرمایند: «هُوَ أَنْشَأَکُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَکُمْ فِیهَا فَاسْتَغْفِرُوهُ ثُمَّ تُوبُوا إِلَیْهِ» (هود/ ۶۱). خداوند شما را از زمین بیافرید و برای عمارت و آباد ساختن آن برگماشت. براساس این آیه خدا از انسان تعهد گرفته که نسبت به آبادانی زمین مسئول است. توجه ویژه به موضوع بهداشت و سلامت مردم و اصول بهداشت محیط و ممانعت از آلودگی محیط‌زیست، آباد کردن زمین و درست و به‌جا مصرف کردن منابع همواره یک الزام و ضرورت و یک اخلاق نیکو و پسندیده و مورد تأکید دین است. در ادامه این آیه می‌فرماید پس شما از خدای خود آمرزش طلبید و به درگاه او توبه کنید. یعنی اگر در این امر که آباد کردن زمین است و تو کوتاهی کرده‌ای و مسئولیت خود را به درستی انجام ندادی مثل بهره‌مندی بیش از حد و تخریب محیط‌زیست، مرتکب گناهی شدید، به‌سوی خدا برگردید و توبه کنید و جبران خطای خود نمایید. حفظ و نگهداری از زمین و ممانعت از آلودگی آن از مهمترین شاخص‌های اخلاق زیست محیطی است. ولا تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلاحِهَا (اعراف/ ۵۶) این آیه به انسان‌ها توصیه می‌کند که در زمین فساد نکنند و آن را پس از اصلاح و آبادانی نابود نکنند. چون اخلاق اسلامی و در ادامه اخلاق زیست‌محیطی جز عمل کردن به آموزه‌های دین مبین اسلام، که انجام فضیلت‌ها و دوری جستن از رذائل و رفتارهای ناشایست و ناپسند می‌باشد، نیست. خداوند در آیه ده سوره زخرف مکمل مطالب فوق می‌فرماید الّذی جَعَلَ لَکُمُ الْأَرْضَ مَهْداً وَجَعَلَ لَکُمْ فِیهَا سُبُلًا لَعَلَّکُمْ تَهْتَدُونَهمان خدایی که زمین را مهد آسایش شما بندگان قرار داد و در آن راه‌ها بر (تحصیل امر معاش و معاد) شما پدید آورد تا مگر هدایت یابید. یعنی زمین محل آسایش و رفاه مخلوقات بویژه انسان آفریده شده است. این زمین که مسکن او هم هست نباید آلوده و تخریب شود و باید از هرگونه آلودگی مبرا نگهداری شود تا بتواند به امور زندگی خود برسد و در پرتو رعایت این دستورالعمل‌ها هدایت شود. این وظیفه خطیری برای انسان است و در سبک زندگی اسلامی از جایگاه و اهمیت خاصی برخوردار است. افراد با ایمان و با تقوا با رعایت نکات فوق و بروز این رفتارهای شایسته، از خصوصیات و اخلاق حسنه دوستدار محیط زیست برخوردارند و همواره سعی بر ممانعت از بروز آسیب به محیط زیست و ضایع کردن منابع می‌شوند.

حضرت امیرالمومنین امام علی علیه‌السلام در بند هفت خطبه ۱۹۴ نهج البلاغه در توصیف اهل تقوا فرمودند شخص با تقوا آنچه را که نگهداری آن به او سپرده شده است ضایع نمی‌کند و آنچه به او تذکر داده‌اند، فراموش نمی‌کند و به همسایه ضرر نمی‌رساند. خود را برای آخرت به زحمت می‌اندازد، ولی مردم را از سوی خود آسوده می‌سازد. تمام نعمت‌های الهی من جمله محیط‌زیست نزد انسان امانت هستند. طبق آیه ۶۱ سوره هود خدا به انسان متذکر حفظ و عمران و آبادی زمین و محیط‌زیست خود شده است و با توجه به فرمایش حضرت علی یک فرد باتقوا امانت‌دار خوبی است و هیچ‌گاه آن را با اعمال خود من جمله سوء استفاده، آلوده و ضایع نکرده و با رعایت اخلاق زیست‌محیطی به‌حق خودش قانع بوده و فراتر از آن مطالبه و برداشت نمی‌کند و ادای امانت می‌کند و به حقوق دیگران ارج می‌گذارد.

به فرموده حضرت امیرالمومنین علی(ع) در خطبه ۱۱۴ نهج‌البلاغه، تقوا دژ محکمی است که از جمله آثار آن حفظ انسان از حوادث ناگوار، خطرها و لغزش‌ها است، پناهگاهی نفوذ ناپذیر و استوار جهت هدایت به‌سمت رفتار و اخلاق نیکو و بازداشتن از گناهان و رفتارهای ناپسند است، سبب می‌شود در این دنیا سختی‌ها را در برابر راحت طلبی به جان بخرد. افراد با تقوا معتقدند تحمل ناراحتی‌های این جهان سبب آرامش و آسایش جاودان آن‌ها در آخرت می‌شود. از جمله آثار تقوا می‌تواند رعایت رفتارها و اعمال منجر به ممانعت از نشر آلاینده‌ها و حفاظت از محیط‌زیست باشد و رفتارهای ناپسند و گناه، پرتگاه‌ی است که هرکس به آن متمایل شود از آسیب در امان نمی‌ماند. بنابراین، با تدبر در آیات قرآن و روایات، درمی‌یابید که فرد با تقوا، می‌تواند از گناهان و رفتارهای ناپسند دوری و آثار سوء آن‌ها را برطرف کند (۹).

پس تخریب محیط‌زیست، می‌تواند از آثار ضعف رعایت تقوای محیط‌زیست باشد. در حالی که رعایت آن منجر به برخوردی مناسب با محیط می‌گردد و زمینه‌های رسیدن به سعادت را برای انسان فراهم می‌آورد و از پلیدی ایمن می‌سازد: «إِنّ الأَرْضَ لِلّهِ یُورِثُهَا مَن یَشَاءُ مِنْ عباده وَ الْعَقِبَةُ لِلْمُتَّقِینَ» (اعراف/ ۱۲۸)؛ زمین از آنِ خداست، آن‌را به هرکس از بندگانش که بخواهد می‌دهد و

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

فرجام نیک برای پرهیزگاران است. درآیه‌ای دیگر آمده است: «إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازًا» (نبأ/۳۱)؛ همانا برای پرهیزگاران کامیابی و سرای نیک‌بختی است». حضرت امام‌حسین(ع) هم در این زمینه فرمودند: «اللّهمّ أسعِدنی بِتَقواک...»؛ خداوندا! مرا به‌وسیله تقوا سعادتمندساز (۱۰).

رسول‌اکرم(ص) فرموده‌اند: «تَمامُ التقوا اَنْ تَتَعَلَّمَ ماجَهِلْتَ وَ تَعْمَلَ بِماعَلِمْتَ»؛ تمام و کمال تقوا این‌است که آنچه‌را نمی‌دانی بیاموزی و بدانچه می‌دانی عمل‌کنی (۱۱). بنابراین، هر فرد با تقوا و خداترس با رسیدن به درجه‌ای از علم و آگاهی نسبت به تمام مخلوقات خدا و با عبادالله دانستن آن‌ها، مرتکب تخریب محیط‌زیست و آلایندگی آن‌ها نمی‌شود و تمام تلاش خود را برای حفظ و سلامت‌آن‌ها و بهره‌مندی درست از تمام نعمت‌های خداوندی خواهد نمود.

غیر متقین در برابر متقین

غیر متقین و ستمگران کسانی هستند که خداوند به آن‌ها وعده عذاب داده است: «وَإِنْ مِنْكُمْ إِلا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا*ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَ نَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا» (مریم/ ۷۲-۷۱)؛ هیچ‌کس از شما نیست مگر وارد جهنم می‌شود که بر پروردگارت حتمی و مقرر است. آن‌گاه کسانی را که تقوا پیشه کرده‌اند از آن رهایی می‌بخشیم و ستمگران را به‌زانو درآورده در آن واگذاریم. غیر متقین افرادی حریص، غاوی و طغیانگر هستند که با داشتن این اوصاف ممکن است دست به‌تخریب محیط‌زیست بزنند. زیرا تقوا یعنی این‌که انسان‌بداند تا کجا اجازه حرکت دارد، خط‌کشی‌ها، محدودیت‌ها و چراغ‌قرمزهای دین را بشناسد. وقتی در رسیدن به‌خطوط قرمزی که بخشی از آن‌ها جزء قوانین زندگی روزمره انسان‌ها می‌باشد، جای نیروی بازدارنده تقوا خالی باشد، گرفتار غوایت و طغیان و حرص می‌گردد که هر سه عامل مخرب هستند و در صورت وجود هر یک از سه عامل در یک نفر، تخریب، نابودی و دست‌اندازی به محیط‌زیست با سرعت بیشتری رقم می‌خورد. در حالی که حضرت امیرالمومنین علیه‌السلام در خطبه همام می‌فرمایند پرهیزگاران گفتارشان از روی راستی است. از آنچه خداوند برایشان جایز ندانسته است، چشم پوشیده‌اند و از جمله آثار آن ارتقا و پاکیزه شدن رفتار و عملکرد اجتماعی و عزت فرد با تقوا نزد خدا و مردم است. در نتیجه پیامد آن نمی‌تواند تخریب محیط‌زیست و اسراف منابع محیط باشد. در ادامه دو پیامد بی تقوایی بررسی می‌شود.

بنابراین، انسان همواره در معرض عوامل آسیب‌زا است چنانکه در قرآن‌کریم آمده است: عامل‌درونی نفس‌اماره و عامل‌بیرونی وسوسه‌های شیطانی است. هر انسانی در هر شرایطی، نیازمند نیروی بازدارنده تقوا است، نیرویی‌که به تعبیر حضرت امیرالمومنین علیه‌السلام، جایگزین و جانشین ندارد «التقوا لا عِوَض عنه و لا خَلَفَ فیه». از این روی نیاز به «تقوا» همه‌جا و همه‌وقت، در تمام گستره‌های زندگی و ابعاد آن اجتناب‌ناپذیر است. مانند تقوای‌علمی، عبادی، سیاسی، اخلاقی، تقوای‌چشم، گوش و همه‌ی‌حواس و اعضا و تقوای محیط‌زیست ... بلکه در مواردی که خطر تهدید و آسیب بیشتر است مانند آن‌جا که زمینه‌های گناه آسیب‌رساندن به محیط زیست فراهم‌تر است انسان به‌مراتب به نیروی تقوا نیازمندتر است (۱۲). چون تقوا نیروی بسیار قوی و بازدارنده‌ای است که با کمک نمودن به فرد او را از ورطه گناه و آسیب وارد نمودن به محیط‌زیست باز می‌دارد. تقوا بهترین سلاح انسان مؤمن در برابر وسوسه‌های شیطان و افعال غیر اخلاقی و بهترین چراغ هدایت او به‌سوی بهره‌مندی درست از محیط‌زیست است. فرد با تقوا در برابر فرد غاوی، فردی دانا، آگاه و بصیر به عواقب اعمال خود است و از این‌که آثار اعمال او سبب حق الناسی بر گردن وی شود، اعراض می‌کند و می‌داند تمام مخلوقات خداوندی همیشه در حال تسبیح ذات حق تعالی بوده و تخریب و استفاده نابجا از آن‌ها عین بی‌عدالتی و اسراف و تبذیر است و به‌حق خود قانع و مطیع امر خداست. خداوند سبحان انسان‌های صابر و اهل تقوا را از شر شیاطین و دشمنان حفظ می‌کند و مکر دشمنان و شیاطین انس و جن، به ضرر اهل تقوا تمام نمی‌شود «وَ اِن تَصبِرُوا وَ تَتَّقُوا لایَضُرُّکُم کَیْدُهُمْ شَیئاً» (آل‌عمران/ ۱۲۰). در حالی که یک فرد گمراه و جاهل به آثار اعمال خود توجهی ندارد و تنها به فکر بهره‌مندی خود از مواهب محیط‌زیست است و راه و حاصل افعال خود را یک طرفه می‌بیند و متوجه آثار سوء اعمالش که به خودش و دیگران بر می‌گردد، نمی‌باشد. انسان برای رسیدن به دنیا حریص است با دست اندازی به طبیعت از طریق زمین‌خواری، کوه‌خواری، جنگل‌خواری، هواخواری، بیابان‌خواری، دریاخواری و ... سعی در تصرف بیش از اندازه منابع‌طبیعی به سود خود می‌کند. انسان حریص در پی منافع زیاد، نابجا و خارج از حد و اندازه تعیین شده از سهم خودش خارج از قائده قوانین و مقررات است. به‌عبارت دیگر رد پای اکولوژیک (میزان بهره برداری هر فرد از منابع محیط زیست) خودش را بر محیط‌زیست زیاد می‌کند در حالی‌که خداوند تبارک و تعالی در بخشی از آیه ۳ سوره طلاق می‌فرمایند: «إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا». بی‌گمان، خدا برای هر چیزی قدر و اندازه‌ای قرار داده است. فرد با تقوا با اعتقاد راسخ به این آیه به‌حق بهره‌مندی و سهم تعیین شده خودش از منابع محیط زیست قانع می‌شود و به‌حق دیگران، که ممکن است از حقوق نسل حاضر و یا آینده باشد دست‌اندازی نمی‌کند. در آیه ده سوره الرحمن می‌خوانیم: «وَ الْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنامِ»؛ و زمین را برای خلق گستراند. یعنی به فرموده حضرت امام خامنه‌ای (حفظه‌الله) زمین میراث مشترک انسان‌ها و برای نسل‌های گذشته، حال و آینده است. امام صادق(ع) فرموده‌اند کسی که درختی بکارد، برای او پاداشی است تا زمانی که از آن میوه بخورند. این روایت نشان‌دهنده اهمیت توجه به محیط زیست برای نسل‌های آینده است. پس نسل حاضر حق ندارد سهم آیندگان را با دست اندازی‌های نابجا نابود کرده و پیش‌خور نماید. چون در این صورت با تولید بیش از حد انواع

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

آلاینده‌ها و آوار آن بر محیطزیست، سلامت محیط و سلامت مردم را در معرض تهدید جدی قرار می‌دهد. پس یک فرد برخوردار از اخلاق و تقوای محیطزیست که طبق آیه ۶۱ سوره هود عمران و آباد کردن زمین را وظیفه و مأموریت الهی خود می‌داند، مرتکب چنین رفتاری نمی‌شود. امروزه موضوع ضرورت کنترل میزان تولید آلاینده‌ها آن‌قدر مهم است که در سطح دنیا با دیدگاه دهکده کوچک به کره زمین، دانشمندان محیطزیست با پیشنهاد و وضع قوانین و مقررات سخت‌گیرانه و مالیات‌های سنگین بر تولید کنندگان آلاینده‌ها، آن‌ها را مجبور به استفاده از روش‌ها و برنامه‌هایی کرده‌اند که حداقل میزان آلاینده را تولید و حداقل آلاینده تولید شده را به محیطزیست وارد نمایند. اصطلاح صفر تولید پسماند از مهمترین آلاینده‌های محیطزیست بیش از دو دهه است که در بسیاری از شهرها در سطح دنیا به‌عنوان یک برنامه و سیاست اصلی برای حفظ محیطزیست، دنبال می‌شود. حضرت امام خامنه‌ای فرمودند مدیریت مصرف، یکی از ارکان اصلی اقتصاد مقاومتی است. این جمله کلیدی و راه گشا امروزه در سطح دنیا مرز دانش مدیریت پسماند با چرخش از بازیافت منابع، به مدیریت مصرف منابع است و به‌ویژه کشورهای پیشرفته از نظر اقتصادی، طرفداران زیادی دارد. صفر تولید پسماند هم می‌تواند نتیجه اصلاح الگوی مصرف و مدیریت بهینه مصرف منابع باشد.

حضرت امیرالمومنین‌علی‌علیه‌السلام فرمودند: «لا تریَ الجاهلَ إلّا مفرطاً أو مفرّطاً»؛ همیشه نادان را یا افراط‌گر می‌بینی یا تفریط کار (۱۳). بنابراین، در صورت زیاده‌روی و تفریط و بهره‌برداری جاهلانه و بی اندازه از منابع محیطزیست، آثار سوء و تخریبی آن متوجه محیطزیست و سلامت مردم می‌شود. اگر مردم با برخورداری از تقوا و اخلاق زیست‌محیطی، به وظیفه دینی خود عمل نموده و رفتاری مطابق سبک زندگی اسلامی داشته‌باشند، مقررات زیست محیطی رعایت می‌شود و از محیطی پاکیزه و شایسته برخوردار می‌شوند و اگر از این اخلاق نیکو و پسندیده برخوردار نباشند، زیر فشار قانون و با پرداخت مالیات، هزینه و جریمه خسارات وارده به محیطزیست و تنبیهات لازم، به‌عنوان عواملی بازدارنده مجبور به حفظ محیطزیست از تأثیر سوء آلاینده‌ها می‌شوند و از این روش جلوی زیاده‌روی آن‌ها گرفته‌می‌شود. بنابراین، تقوا و اخلاق زیست‌محیطی، عامل مصونیت از افراط و تفریط، مصونیت از برتری‌جویی، مصونیت از گناه و لغزش و در نتیجه مصونیت از دست اندازی‌های بی حساب و تخریب محیطزیست و هرگونه اعمال و افعال ناپسند، که خداوند انسان را از آن نهی کرده‌است، می‌شود.

حضرت امام‌صادق (ع) فرمودند حُبُّ الدُّنیا رَأسُ کُلِّ خطیئه، محبت به دنیا ریشه هر گناه است و حضرت رسول اللّه صلی الله علیه و اله: فرمودند حُبُّ الدُّنیا و حُبُّ اللّه لا یَجْتَمِعانِ فی قَلبٍ أبدا .دوستی دنیا و خدا هرگز در یک دل جمع نمی‌شوند. در نتیجه همان گونه که نور و تاریکی در یک‌جا قابل جمع شدن نیستند، چون نور آید تاریکی برود. «وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» (اسرا/۸۱)؛ و بگو حق آمد و باطل نابود شد آری باطل همواره نابودشدنی و مغلوب است. وقتی نور تقوا بر قلب مؤمنی می‌تابد این نور مانع رفتار ناشایست (آلودگی و یا تخریب محیط زیست) او با محیطزیست می‌شود. نور ایمان در قلب فرد باتقوا سبب اصلاح نگرش و رفتار فرد به‌سوی خالق هستی و انجام اعمال خیر و نیک و پرهیز از هر فعل ناپسند و غیر اخلاقی است که خدا تشخیص درست آن را به هر انسانی الهام نموده است.

یک اصل بسیار مترقی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران داریم که اصالت، هویت و شان یک مردم با تقوا و دوستدار محیطزیست را نشان‌می‌دهد. در اصل ۵۰ قانون اساسی آمده است: حفاظت از محیطزیست که نسل امروز و نسل‌های آینده باید در آن حیات رو به رشدی داشته‌باشند، وظیفه همگانی بوده و هر گونه فعالیت اقتصادی و غیر آنکه منجر به وارد نمودن زیان غیر قابل جبران به محیطزیست شود ممنوع است. این اصل تاکنون منشأ صدور ده‌ها قانون دوستدار محیطزیست مطابق با اخلاق زیست محیطی و سبک زندگی اسلامی برای برخورداری مردم از یک محیطزیست سالم شده است. قانون محیط زیست، قانون آب پاک، قانون هوای پاک، قانون مدیریت پسماند و ... از جمله مهمترین این قوانین است.

طغیان

دومین اثر بی‌تقوایی طغیان است‌که به‌معنای «تجاوز از حد و سرپیچی» است (۱۴). در قرآن کریم «طاغین» در برابر «متقین» قرار داده شده‌اند: «هَذَا ذِكْرٌ وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ‌مَآبٍ ... هَذَا وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ‌مَآبٍ» (ص/ ۴۹و۵۵)؛ «این داستان‌ها که از «اوابین» آوردیم ثنای جمیلی بود از ایشان و مردم با تقوا سرانجامی نیک دارند... این بود آنچه مربوط به متقین است و اما طاغیان بدترین بازگشتگاه دارند» که منظور جهنم است (۱۵). خداوند علاوه بر آیاتی‌که جایگاه طغیانگران را جهنم می‌داند، می‌فرماید: «قالَ قَرِينُهُ رَبَّنا ما أَطْغَيْتُهُ» (ق/ ۲۷) و «كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْواها» (شمس/ ۱۱)؛ مفهوم این آیات می‌رساند که وقتی طاغین را از عقوبت طغیانشان بیم می‌دادند، باور نمی‌کردند و طغیان آن‌ها، به معنی گردنکشی و گستاخی از حقّ بود (۱۴).

با تدبر در این آیات می‌توان دریافت، حاصل طغیان و تجاوز و دست اندازی‌های مختلف علیه منابع طبیعی به‌عنوان یکی از بهترین نعمت‌های الهی و در تسخیر انسان «أَلَمْ‌تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ و ما فِي‌الأَرْضِ...» (لقمان/ ۲۰)، تخریب و نابودی محیطزیست است و این بدان سبب است که انسان طغیانگر، یافته‌ها و دانش خود را درباره‌ی نقش محیطزیست، در سلامت همگان، نادیده می‌انگارد و صفات نیک و رفتار پسندیده به‌عنوان محرک‌های مؤثر در او نهادینه نشده است و نمی‌داند نتیجه هر عمل او اول به خود او بر می‌گردد، عمل نیک انجام دهد به خودش نیکی کرده و عمل ناشایست انجام دهد نتیجه آن متوجه خودش می‌شود (آیه رعد/ ۷) (۱۶).

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

پیامبراکرم(ص) نیز فرمودند: فرزند آدم، آنچه حاجت تو را رفع کند در دسترس خود داری و در پی آنچه تو را به طغیان می‌کشد روز می‌گذاری، به اندک قناعت نمی‌کنی و از بسیار سیر نمی‌شوی (۱۷). به حقیقت برای کسانی‌که نسبت به خداوند سرکشی و طغیان می‌کنند، جای بازگشت بسیار بدی است (۱۸). چنانکه خداوند می‌فرماید: «وَسَيُجَنَّبُهَاالأَتْقَى» (لیل/ ۱۷) برکناری از آتش دوزخ مخصوص «أتقی» (با تقواترین مردم) است (۱۹). سنایی می‌گوید:

سرّ هر طاعتی یقین تقوا است متقی شاه جنۀالمأوی است.

حال‌که روزی باید به‌سوی او بازگشت، پس توشه راه را نیز، باید فراهم ساخت: «... وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التقوا وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الأَلْبَابِ» (بقره/۱۹۷)؛ و بر شماست‌که توشه بگیرید و بهترین توشه پرهیزگاری است و از من ای خردمندان پروا کنید. در نتیجه انسان‌های آگاه و بصیر در بهره‌مندی و استفاده بهینه از محیط زیست با بهره‌گیری از تقوای خود از انجام اموری که منجر به تخریب و آلودگی و نابودی محیط‌زیست می‌شود، پرهیز نموده و شاکر نعمت‌های الهی می‌گردند «... فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ» (انبیاء/ ۸۰)؛ ... پس آیا شما سپاس‌گزار نعمت‌های ما خواهید بود؟. حمایت از زمین و تمام موجودات تسبیح گوی خدا در محیط‌زیست و عمران و آبادانی آن، بخشی از سبک زندگی اسلامی است و در بسیاری از آیات، روایات و رهنمودها و حتی احکام اولیه و ثانویه هم مورد تأکید قرار گرفته است.

از حضرت امام‌صادق(ع) درباره آیه «اِتَّقُواللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ» (آل عمران/ ۱۰۲)؛ تقوای الهی پیشه‌کنید چنانکه حق اوست، پرسیده شد. فرمودند: از خداوند، پیروی و نافرمانی نشود، یاد شود و فراموش نشود و شکرگزاری گردد و کفران نگردد (۲۰). مصادیق زیادی از حفظ محیط‌زیست در این گونه روایات ذکر شده است.

حضرات ائمه معصومین علیه السلام در احادیث و روایات متعدد، بر اهمیت احترام به محیط زیست و حیوانات و جلوگیری از آزار و رعایت حقوق آن‌ها حین استفاده سفارش فراوان فرمودند. حقوق حیواناتی که برای باربری و سواری استفاده می‌شوند، یا شکار می‌شوند و یا حیواناتی که با ذبح آن‌ها برای انسان خوراک تهیه می‌شود باید با دقت رعایت شود. رفتارهای خاصی در هر شرایطی برای انسان تعریف شده است که همه نشان‌دهنده ضرورت رعایت حقوق محیط زیست و حقوق حیوانات در سبک زندگی اسلامی است.

حضرت امیرالمومنین امام علی (علیه السلام) فرمودند: رسول خدا (ص) به شدت از بول کردن در آب نهی نمودند؛ مگر آن‌که از سر ناچاری و ضرورت باشد. حضرت در حدیث دیگری فرموده‌اند: «آب هم ساکنانی و آبزیانی دارد؛ با بول و ادرار کردن در آب، آنان را اذیت نکنید. یکی از مهمترین عوامل کفران نعمت‌الهی، جهل به این نعمت‌هاست به‌خصوص در باره طبیعت و محیط‌زیست که به‌صورت نعمتی عمومی رواج دارد. معمولاً انسان شکر نعمت‌های عمومی که برآمده از رحمانیت خداست مثل سلامتی، آب، هوا و طبیعت را به‌خوبی به‌جا نمی‌آورد. اما آنکه در نعمت عام شکر نمی‌کند و همه نعمت‌ها را از آن خود می‌داند، باید بداند که این جهل است و عمومی بودن نعمت آن را از نعمت بودن خارج نمی‌کند (۲۱).

یکی از مهمترین نتایج بینش قرآنی و برخورداری از تقوای الهی این است که در به‌کارگیری جهان و نعمت‌هایش نمی‌توان به‌گونه‌ای عمل کرد که با سلامت محیط و انسان ناسازگار باشد. فرآیند صنعتی‌سازی هرگز نباید به تخریب محیط‌زیست منتهی‌شود. قرآن از نیکانی یاد می‌کند که در عین برخورداری از موهبت‌های فراوان، هرگز در اندیشه تخریب نبودند. حضرت‌سلیمان، داوود و ذوالقرنین(ع) نمونه‌های همین نیکان هستند. مثلاً حضرت داوود(ع) وارث حضرت سلیمان(ع) بود و از رهگذر تسلط بر آهن و برخورداری از شخصیت انقلابی و رهبری ملی، قدرت والایی داشت. اما او این قدرت را در راه تخریب و ساخت سلاح‌های هجومی به کار نگرفت، بلکه آن‌را صرف ساختن زره کرد: «وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ لِتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ...» (انبیاء/ ۸۰)؛ و به او فن زره سازی را که به سود شماست آموختیم تا شما را در جنگ‌هایتان از ضربه‌های سخت سلاح‌ها حفظ کند.... پس وی از این توان در راه دفاع بهره برد (۲۲). لذا به‌منظور دست‌یابی به‌هرگونه پیشرفت و فناوری نباید سلامت محیط را به خطر انداخت و باید از الگوهای‌قرآنی، از جمله پیامبران پیروی‌کرد. از این رو شایسته‌است‌که انسان به‌هنگام بهره‌برداری ازهمه‌ی نعمت‌ها، این حقیقت را به یاد آورد و ضمن اعتراف به‌ناتوانی خود، ستایش پروردگار را فراموش نکند چرا که شکر نعمت‌های الهی، مرتبه‌ای از منش و تقوای برخورد با محیط زیست است و خداوند آن را می‌پذیرد: «إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ» (مائده/ ۲۷)؛ همانا خداوند [اعمال صالح را] از افراد با تقوا می‌پذیرد. کسانی‌که این منش را ندارند و به تخریب محیط‌زیست می‌پردازند، مصداق خلیفه طغیانگر هستند که بهره‌ای از تقوا نبرده‌اند و به‌جای انجام وظایف بندگی خود، به فساد و تباهی در روی زمین روی آورده‌اند. زیرا مطابق‌آیه «وَ إِذْ قالَ رَبُّكَ لِلْمَلائِكَةِ إِنِّي جاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره/۳۰)؛ در نتیجه خلیفه خدا در زمین باید متخلق به اخلاق خدا باشد و آنچه خدا اراده و حکم می‌کند، او نیز همان کند، چون خدا همواره به‌حق حکم می‌کند، «وَ اللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ» (غافر/ ۲۰)؛ او نیز جز به‌حق حکم نکند و جز راه‌خدا راهی نرود و از آن راه تعدی نکند (۲۳).

قرآن از سویی سخن از تأثیر زیان‌بار کردار انسان‌ها به میان می‌آورد: «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كسب ت أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُم بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لعل هم يَرْجِعُونَ» (روم/۴۱)؛ بر اثر شرک ورزیدن مردم و گناهانی‌که مرتکب می‌شوند، فساد و تباهی، خشکی و دریا را فرا گرفت. تا خداوند وزر و وبال برخی از رفتارها و باورهای نادرست مردم را به آنان بچشاند، باشد که از شرک و گناه بازگردند و به توحید و فرمانبرداری از او گردن نهند، تا رستگار شوند. از سوی دیگر می‌فرماید: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ وَلَكِنْ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (اعراف/ ۹۶)؛ و اگر مردم آن شهرها که به‌عذاب گرفتار شدند، ایمان

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

آورده و تقواپیشه کرده بودند، به یقین از آسمان و زمین برکت‌هایی بر آنان می‌گشودیم، ولی پیامبران و آیات ما را دروغ انگاشتند، ما نیز آنان‌را به‌عذابی‌که نمود گناهانشان بود گرفتار ساختیم.

درک از این آیات پرهیز از شرک و گناهانی مثل تعدی به محیط‌زیست است تا درهای برکات و خیرات تکامل‌بخش خدا، از آسمان به‌وسیله آمدن باران و از زمین با روییدن‌گیاهان و به وجود آمدن میوه‌ها بر انسان باز و از زندگی شرافتمندانه و خدا دوست بهره مند شود. اگر مردمی‌که در این‌آبادی‌ها و نقاط دیگر روی زمین زندگی داشته و دارند، به‌جای طغیان و سرکشی و تکذیب آیات پروردگار و ظلم و فساد، ایمان می‌آوردند و در پرتو آن تقوا پیشه می‌کردند، نه‌تنها مورد خشم پروردگار و مجازات الهی واقع نمی‌شدند، بلکه درهای برکات آسمان و زمین را به روی آن‌ها می‌گشودیم (۲۴). بنده مؤمن با تقوایی‌که به اراده خدا درهای برکات آسمان و زمین به‌رویش گشوده می‌شود، تمام ذرات و مخلوقات جهان هستی اعم از آب، خاک، هوا، جنگل و گیاهان، حیوانات و ... را تسبیح‌گوی خدا می‌داند و چه‌بسا شنونده تسبیح آن‌هاست، با بصیرت و آگاهی خاصی به آن‌ها می‌نگرد و آن‌ها را وسیله‌ای در اختیار اشرف مخلوقات برای رسیدن به کمال الی‌الله می‌شناسد. چنین فردی در برابر خطوط قرمز و رفتارهای ناهنجار مثل غوایت و طغیان و ... با کمک ترمز بازدارنده تقوا متوقف می‌شود و نیازی به استفاده نامناسب و طمع کارانه از محیط‌زیست ندارد. بهره‌برداری درست و بهینه از آن را حق همگان می‌داند و انتظار است رفتار و کردارش در بهره‌مندی از مواهب الهی و محیط‌زیست، احیاکننده و ارتقا دهنده ارزش‌های اخلاق زیست محیطی و الگوی دیگر انسان‌ها در آبادانی زمین باشد. هرچه فرد با تقواتر باشد، از بصیرت و بینش بیشتری در مواجه با پدیده‌ها و مخلوقات خدا بهره‌مند خواهد بود و این بینش اوست‌که سبب بروز ارزش‌ها و رفتارهای شایسته می‌گردد و اعمال او حافظ محیط زیست می‌شود و چگونه سالم و اسلامی‌زیستن را برای او و دیگران به‌عنوان یک فرصت، به ارمغان می‌آورد و بدین وسیله معانی زندگی‌سالم برای‌انسان قابل‌درک خواهد شد. خداوند می‌فرماید: در روی زمین عمران و آبادانی‌کنید (هود/۶۱)؛ «اوست‌که شما را از زمین پدید آورده و در آن رشدتان داده و از شما خواسته‌است‌که در آن آبادانی کنید». منظور از عمارت زمین نیز در آیه مذکور، تأمین محیط‌زیستی پایدار و در شأن زندگی انسانی و هدایت‌گر او به‌سوی کمال‌است تا هم زمین از خطر تباهی برهد و هم زمینه از ضرر رفتار نادرست مصون بماند و بدن انسان نیز از مزایای طبّ طبیعی بهره‌مند شود و روح از مواهب ویژه‌ی نَفَس رحمانی، به رَوح و ریحان نائل شود (۲۵).

پس رابطه تقوا و آبادانی تنها یک رابطه معنوی نیست، بلکه علاوه بر رابطه معنوی‌که آثارش قابل درک است، رابطه مادی نیز به روشنی قابل مشاهده خواهد بود. کفر و بی‌ایمانی سرچشمه فراموش‌کردن ارزش‌های اخلاقی از جمله اخلاق زیست‌محیطی است. بدیهی است جامعه‌ای‌که این امور بر آن حاکم گردد راه سقوط و نابودی را در پیش خواهد گرفت (۲۶).

بنابراین، بین اعمال انسان و نظام تکوینی زندگی او پیوند نزدیکی وجود دارد، به‌گونه‌ای که اگر انسان بر پایه فطرت و آفرینش گام بردارد و با ورع باشد و اعمال او مطابق قرآن و روایات و خواست و رضایت حق تعالی باشد برکات و خیرات الهی شامل حال او می‌شود. هرگاه نیز بر خلاف قوانین آفرینش رفتار کند و طغیان را پیشه‌ی خود سازد، نظام آراسته و صالح مخلوق خدا، به‌فساد می‌گراید و زندگی او را تباه می‌سازد (۲۷). بنابراین، در سبک زندگی‌اسلامی، علاوه بر اینکه انسان باید از محیط لغزنده دوری و از هر آن چه خدا نهی فرموده پرهیز کند، باید با برخورداری از تقوا، خود را از لغزش حفظ و نگهداری‌کند یعنی هم خود عامل آلودگی و تخریب محیط‌زیست نشود و هم برای ممانعت از این اتفاق ناخوشایند توسط دیگران، امر به معرف و نهی از منکر کند.

متقین

خداوند متقین را دوست دارد: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبّ الْمُتَّقِينَ» (توبه/ ۴) و عزم و تقوایشان را ستوده‌است: «... وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ‌الأُمُورِ»؛ ... و اگر صبر پیشه کرده و پرهیزکار شوید (البته ظفر یابید) ثبات و تقوا، سبب نیرومندی و قوت اراده در کارها است (آل عمران/ ۱۸۶). در افراد متقین به‌دلیل مجاهده با نفس، خُلقی پدید گردیده که از حکم خرد و شرع تجاوز نمی‌نمایند، یعنی نفس آن‌ها مطیع عقلشان گردیده و آرزوی آنان تنها به‌دست آوردن خشنودی خالق آن‌ها است (۲۸). اوج احترام به حکمت خدا، صبر است و به یقین خدا اجر این صبر را به متقین عنایت خواهد کرد.

در آیه‌ای دیگر خداوند فرمودند: «إِنَّ‌اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي‌الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ‌الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُون (نحل/ ۹۰). همانا خدا (خلق را) فرمان به عدل و احسان می‌دهد و به بذل و عطاء خویشاوندان امر می‌کند و از افعال زشت و منکر و ظلم نهی می‌کند و به شما پند می‌دهد، باشد که موعظه خدا را بپذیرید.

عصاره تقوا در این آیه آمده است: «إِنَّ‌اللَّهَ یا مر بِالعَدلِ وَالاِحسانِ»؛ «خداوند به‌عدالت و نیکی فرمان می‌دهد» (۲۹) در تفسیر این آیه شریفه «عدل» همان قانونی‌است که تمام نظام هستی بر محور آن می‌گردد و به معنی واقعی کلمه آن است که هر چیزی در جای خود باشد. بنابراین، هرگونه انحراف، زیاده‌روی، تفریط، تجاوز از حد، تجاوز به حقوق دیگران بر خلاف اصل «عدل» است. اما از آنجا که عدالت با همه قدرت و شکوه و تأثیر عمیق آن در مواقع بحرانی و استثنائی به تنهایی کارساز نیست، بلافاصله دستور به احسان را پشت‌سر آن می‌آورد. در ادامه آیه مذکور به سه اصل منفی مهم می‌پردازد: خداوند انسان را از فحشاء (اشاره به گناهان پنهانی)، منکر (اشاره به گناهان آشکار) و بغی (هرگونه تجاوز از حق‌خویش و ظلم و خودبرتربینی نسبت به دیگران) نهی می‌کند و در پایان آیه می‌فرماید: خداوند به شما اندرز می‌دهد شاید متذکر

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

شوید. در حدیثی از حضرت امیرالمومنین‌علی‌علیه‌السلام می‌خوانیم: «عدل آن است که حق مردم را به آن‌ها برسانی و احسان آن است که بر آن‌ها تفضل کنی».

پیامبر گرامی اسلام هم علت اصلی بعثت خود را تکمیل مکارم اخلاق معرفی می‌فرمایند. در نتیجه این یک آیه دستورالعمل کامل و زندگی بخش زندگی انسان، اصل تقوا و مکارم اخلاق است و اجرای آن می‌تواند موجب سعادت دنیا و آخرت انسان و بهره برداری از نعمت‌های الهی به بهترین نحو ممکن و با حفظ تمام شئون و حقوق مردم و محیطزیست شود و مایع افتخار مسلمانان است. چون احیا و اجرای اصول سه‌گانه عدل، احسان و ایتاء ذی‌القربی و مبارزه با انحرافات سه‌گانه فحشاء، منکر و بغی بس است تا در سطح جهانی، دنیایی آباد و آرام و خالی از هرگونه فساد ایجاد شود و حق هر کس و هر موجود زنده و مخلوقی از آفریده‌های خدا در محیط زیست محترم شمرده شود. از این روی از ابن مسعود صحابی معروف نقل شده که «این‌آیه جامع‌ترین آیات خیر و شرّ در قرآن است (۳۰). اجرایی شدن این اصول تنها با برخورداری فرد از تقوا به‌عنوان عاملی بازدارنده امکان‌پذیر است و صرف دانایی از این اصول کافی نیست. خدا می‌فرماید «هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ»؛ پاداش نکویی و احسان جز نکویی و احسان است؟ (الرحمن/ ۶۰). یعنی مطمئن باشید که وعده خدا صدق، حق و قطعی است و جزای عمل نیکو، احسان و نیکوکاری جز نیکوکاری نیست.

عواملی که موجب می‌شود اهرم تقوا نقش‌باز دارندگی خود را ایفا کند، هوشیاری و درک شرایط خطر و تهدید و اراده‌ای کنترل کننده است. عواملی‌که اراده‌ی انسان‌ها را برمی‌انگیزد، دنیوی مانند کسب وجاهت در نظر مردم و اخروی مانند: «شوق به پاداش بهشت»، «باور به مراقبت و نظارت حق‌تعالی»، است که اهرم تقوا را مثل پدال ترمز فعال‌کرده، انسان را از عناصر آسیب‌زا نجات داده (۱۲) و از آسیب وارد نمودن به محیطزیست باز می‌دارد. اگر مفهوم تقوا به‌خوبی تحلیل شود، سه عامل شامل «عامل آسیب‌پذیر»، «عامل آسیب‌زا» و «عامل فعال‌ساز» که به‌این واژه، معنا و مفهوم می‌دهد قابل تأمل است (۱۲). انسان در مواجهه با محیطزیست با این سه عامل روبه‌رو است. عامل آسیب‌پذیر طبیعت و محیطزیست است و عامل آسیب‌زا انسان با بهره‌برداری غلط و طمع کارانه از محیطزیست و عامل‌فعال‌ساز هم تقوا که به عنوان عاملی خود کنترلی عمل کرده و وجدان انسانرا بیدار و آگاه کرده و خدا را ناظر و شاهد اعمال خود می‌داند و این‌عامل منجر به اصلاح نگرش و عمل انسان در نحوه تعامل با محیطزیست و طبیعت خواهد شد. در قرآن کریم آمده است: «أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى»؛ آیا نمی‌دانست که خدا او را می‌بیند (علق/ ۱۴). این آیه مصداق واقعی تقوا است، زیرا حاضر و ناظر دیدن خدا بر اعمال انسان حالت مراقبه ایجاد می‌کند، کمک میکند انسان برای خدا حریم نگهدارد، نفس اماره خودرا به عقل سلیم می‌سپارد و سبب ارتقای اخلاق و ارزش‌های معنوی انسان می‌شود. از این طریق عوامل آسیب‌زایی را که منجر به تخریب و آلودگی اجزای محیطزیست شامل آب، خاک، هوا و موجودات زنده آن ... می‌گردد را کنترل می‌نماید. بدین ترتیب منجر به حفاظت از محیطزیست می‌شود. تقوا دو کار مهم می‌کند: سکینه آور و پیروی ساز است و این دو انسان را نجات می‌دهد. در ادامه دو پیامد تقوا در حفاظت از محیطزیست مورد توجه قرار می‌گیرد.

سکینه

از جمله پیامدهای تقوا «سکینه» است. سکینه در اصل از ماده سکون به معنی آرامش و اطمینان خاطری است که هرگونه شک و تردید و وحشت را از انسان زایل می‌کند و او را در طوفان حوادث ثابت قدم می‌دارد (۳۱). چنانچه خداوند می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ...» (فتح/ ۴)؛ او همان خدایی است که سکینه و آرامش و قوت قلب را بر دل‌های مؤمنین نازل کرد تا ایمانی بر ایمان خود بیفزایند... . در برخی از روایات سکینه به ایمان تفسیر شده و در برخی دیگر به نسیم بهشتی که در شکل انسانی ظاهر می‌شود و به مؤمنان آرامش می‌بخشد (۳۲).

برخورداری و بهره‌مندی درست از محیطزیست، توسط انسان‌های آگاه و بصیر و بهره‌مند از سکینه که برآمده از سلامت معنوی و تقوا است، یک بهره برداری سالم و با رعایت تمام حقوق زیست‌محیطی و حقوق همنوعان خود، همراه با عدالت است و چنین فردی از قدرت و درک لازم برای مهار خواسته‌های نفس اماره در بهره‌برداری طمع کارانه از محیطزیست، برخوردار است. چنانکه حضرت امیرالمومنین علی‌علیه‌السلام می‌فرمایند: ای بندگان خدا، شما را به تقوای الهی سفارش می‌کنم، که تقوا مهار و مایه دوام است، پس به ریسمان‌های استوار آن در آویزید و به حقایق آن چنگ زنید که شما را به نهانگاه‌های خوشی و سرزمین‌های گشایش و پناهگاه‌های امن، رهنمون خواهد شد (۳۳). آن حضرت در مورد انسان با تقوا فرمودند: تقواپیشه، خشم فرو خورده، در آسایش، شکرگزار و در سختی‌ها صبور است (۳۴).

متقین با برخورداری از سکینه و سلامت معنوی، رعایت و ارتقای اخلاق‌زیست‌محیطی و بهره‌وری مناسب و مهار شده و به‌دور از تخریب و آلودگی محیطزیست را وظیفه ذاتی خود می‌دانند، چون روحیه تخریب از تصور انسان با تقوا دور است. انسان‌متقی با بهره‌مندی از تقوا، به قوانین و مقررات و آموزه‌های علمی و شرعی پای‌بندتر است، در به‌کارگیری نعمت‌های خدا و بهره‌مندی از محیط به‌نوعی آرامش روحی و اعتدال عقلانی دست می‌یابد. زیرا می‌داند که هر چیزی در طول مشیت الهی تحقق می‌یابد و به توحید افعالی و محض می‌رسد. بنابراین به تکلیف خود در حفظ و پایداری محیطزیست عمل‌کرده و از حقوق خود و دیگران دفاع می‌کند. نتیجه این‌نوع نگرش به‌هستی، برخورداری از سلامت معنوی و رعایت و ارتقای اخلاق زیست‌محیطی و بهبود سبک‌زندگی اسلامی در مقایسه با دیگران است.

پیروی

دومین اثر تقوا «پیروی» است. پیروی از ریشه «طوع» به

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

معنای فرمان‌بری است و مقابلش «کَره» به‌معنای نافرمانی است (۳۵). با بررسی آیاتی که در این زمینه است، استفاده می‌شود که هستی دارای خرد و اختیار و در حال عبادت است. هرکس با استفاده نابجا از مخلوقات خدا و مواهب هستی، تخریب، بی‌احترامی و خسارت روا دارد، بی عدالتی نموده و عبادالله را آزار داده است. به بیان دیگر رابطه انسان متقی با طبیعت و جهان‌خارج (محیط‌زندگی) برخاسته از این نوع نگرش است و آن‌ها را دارای خرد و مطیع خداوند می‌داند، از این روی با پیروی از فرامین پروردگار، خود را ملزم به رعایت اخلاق زیست‌محیطی می‌داند.

بنابراین، پیش‌بینی می‌شود یک فرد مسلمان از میزان بصیرت و آگاهی لازم برخوردار باشد و با استفاده از ابزار تقوا در جهت هدایت خود در مسیر الی‌الله تلاش می‌کند و این دیدگاه جزئی از سبک زندگی اسلامی وی است. در پرتو کسب تقوای الهی است، که می‌توان به این شعور معنوی دست یافت و رفتار چنین انسان‌هایی را به الگوی مناسبی برای دیگران در برخورد با محیط‌زیست قرار داد. به‌عنوان مثال خداوند پیامبر(ص) را مقید به معروف کرده: «... وَ لا یَعْصِینَکَ فِی مَعْرُوفٍ...»؛ یعنی در آنچه‌که تو امر می‌کنی نافرمانی نکنند چون به آنچه تو امر می‌کنی جز معروف نیست (ممتحنه/۱۲). در زمینه حفاظت از محیط‌زیست هم، اوامر مسئولین در صورتی قابل اجراست که با تعلیمات قرآن و اصول شریعت اسلام سازگار باشد. حضرت امیرالمومنین‌علی‌علیه‌السلام در نامه معروفی که به مردم مصر در باره فرمانروایی مالک‌اشتر نوشتند فرمودند: سخنش را بشنوید و فرمانش را اطاعت‌کنید، در آنچه مطابق حق است، که او شمشیری از شمشیرهای خدا است (۳۶).

با به‌کارگیری روایات، پیروی و پذیرفتن امر مطلوب شارع، واجب یا مستحب است و تقوا، بازداشتن نفس است از آنچه شارع مقدس نهی‌کرده، چه حرام باشد یا مکروه (۳۷). حضرت امام باقر(ع) نیز در این زمینه فرمودند: «وَ اللَّهِ ما شیعَتُنا اِلّا من‌ات قی اللَّهَ وَ اَطاعَهُ»؛ به خدا سوگند، شیعه ما فقط کسی‌است‌که تقوای الهی دارد و خدا را پیروی می‌کند (۳۸). چنانچه خداوند می‌فرماید: «وَمَنْ یُطِعِاللَّهَ وَرَسُولَهُ وَیَخْشَاللَّهَ وَیَتَّقْهِ فَأُولَئِکَ هُمُالْفَائِزُونَ» (نور/ ۵۲)؛ و هرکس مطیع خدا و رسول او شود و از خدا بترسد و از مخالفت فرمانش بپرهیزد پس چنین کسانی رستگارانند. با پیروی از اوامر الهی است که خودخواهی‌های انسان در جهت تخریب محیط‌زیست مهار می‌گردد و موجب نجات و رستگاری او می‌گردد.

بنابراین، تأسی به قرآن و معصومین(ع) و الگو گذاشتن آن‌ها در تمام امور زندگی، از جمله در مواجهه درست و سنجیده با محیط‌زیست، لازم و راه گشاست. از جمله صفات متقین اطاعت‌پذیری به‌عنوان یکی از مصادیق بندگی است «وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الإِنْسَ إِلّا لِیَعْبُدُونِ» (ذاریات/ ۵۶). منظور از عبادت، انجام اعمالی است که خدا از انسان خواسته است. انسان زمانی عبد شایسته است‌که فرامین معبود خود را اجرا کند و به آنچه وظیفه‌اش است (یعنی تمام اوامر موجود در کتاب و سنت) عمل کند و از نواهی آن پرهیز نماید (۳۹). در عین‌حال، یکی از موارد اطاعت‌پذیری، امانت‌داری است و یکی از مصادیق امانت، محیط‌زیست است. چنانچه پیامبراکرم(ص) فرموده‌اند: از ما نیست آنکه امانت را بی‌اهمیت شمارد و بدین سبب امانتی‌را که به او سپرده‌شده، ضایع گرداند (۴۰). وقتی انسان چیزی را به‌عنوان امانت قبول می‌کند باید آن را بدون هیچ عیبی به صاحب آن باز گرداند. محیط‌زیست و طبیعت نیز امانتی نزد ما می‌باشند. استفاده بهینه از نعمت‌های الهی در اختیار انسان به‌خصوص محیط زیست، جلوگیری از تخریب و ضایع‌شدن آن، همان امانت‌داری مدّنظر حضرت رسول خدا(ص) است و پیش‌بینی می‌شود افراد متقی و پیروان واقعی ائمه اطهار(ع)، در پیروی از فرامین ایشان، به‌حق جزء پیشگامان این‌حرکت سازنده و الگوی شایسته برای دیگران باشند. حرکتی‌که در مسیر رضایت و خواست خدا و رسول اوست: «وَ مَنْ یُطِعِ اللَّهَ وَ رسوله وَ یَخْشَ اللَّهَ وَ یَتَّقْهِ فَأُولَئِکَ هُمُ الْفَائِزُونَ» (نور/ ۵۲)؛ و هرکس مطیع خدا و رسول او شود و از خدا بترسد و از مخالفت فرمانش بپرهیزد پس چنین کسانی رستگارانند. و هرچه اطاعت‌پذیری بیشتر باشد، بازدارندگی در برابر لغزش‌ها و استفاده نامناسب و تخریب محیط‌زیست بیشتر خواهد بود.

مصادیقی از اخلاق زیست محیطی در سبک زندگی اسلامی

منطبق بر آیات قرآن و روایات

نوآوری این مطالعه زنده کردن روح تقوای محیط‌زیست برگرفته از آیات قرآن و احادیث و اثبات برتری و اهمیت بالای فرهنگ و سبک زندگی اسلامی برای حمایت از محیط‌زیست، نسبت به سبک زندگی غربی است. اخلاق و تقوای محیط‌زیست، یکی از مهمترین انواع تقواست.

تقوای الهی یعنی ترس از خدا و برخورداری از رفتاری نیک و خداپسندانه، تقوای محیط‌زیست نیز همین تعریف است با مصادیق کاربردی فراوان که توجه و رعایت آن می‌توانند محیط‌زیست جامعه را شکوفا و آباد کند.

تقوای محیط‌زیست یعنی اجرای بایدها و نبایدها در استفاده از منابع طبیعی و نعمت‌های خدادادی در غالب سبک زندگی اسلامی و حفظ ثروت ملی محیط‌زیست و منابع طبیعی به عنوان یک وظیفه حاکمیتی، یعنی ممانعت از ورود آلاینده‌ها به محیط و ممانعت از تخریب محیط‌زیست، به نحوی که استفاده از آن برای سلامت انسان و ادامه حیات او و سایر موجودات زنده با خطر مواجه نباشد.

اخلاق زیست محیطی و تقوای محیط‌زیست یعنی اجرای کامل قوانین زیست محیطی بویژه اصل ۵۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، یعنی تسلیم اراده حق بودن جهت عمران و آباد کردن زمین و داشتن رفتاری مهربانانه و دوستدار محیط زیست و استفاده بهینه از منابع طبیعی که جزیی از تعالیم الهی اسلام است (و الارض وضعها فی الانام).

تقوای محیط‌زیست یعنی برای ما مسئله محیط‌زیست یا حفظ منابع طبیعی مسئله‌ای تجمّلاتی و درجه دو نیست و باید جزیی از

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

فرهنگ ما باشد (حضرت امام خامنه‌ایی حفظه ا...)، و یک مسئله حیاتی است، یعنی دوستدار محیط زیست بودن و حفظ محیط زیست و همه موجوداتی که به خواست خدا حق حیات دارند.

تقوای محیط‌زیست یعنی ممانعت از آلودگی و فرسایش خاک و آب، سالم نگهداشتن منابع آب، ممانعت از آلودگی هوا و حفظ و مراقبت از مراتع و جنگل‌ها و فضای سبز و کاهش فشار بر آن‌ها برای کشور و برای زندگی و برای مردم و برای تنفس، یعنی روز درختکاری در ایران یکی از روزهای پر برکت در جمهوری اسلامی ایران است، یعنی ممانعت از سدسازی‌های نابجا که منجر به ایجاد تغییرات آب و هوایی فراوان و تخریب گسترده محیط‌زیست در سایر مناطق پایین دستی این سدها می‌شوند، یعنی پیشرفت‌های صنعتی هر جامعه‌ایی با رویکرد توجه خاص به یکی از مهمترین شاخص‌ها یعنی محیط زیست سالم، دفع بهداشتی آلاینده‌هایی مثل فاضلاب‌ها و پسماندها و آلودگی‌های هوا و ...، یعنی پیامبر اسلام در فتح مکه و حضرت امیرالمومنین علی علیه السلام در بسیاری جنگ‌های صدر اسلام با کفار و قوم یهود فرمودند کسی حق قطع درختان، آزار حیوانات و آلوده کردن آب‌ها را ندارد.

تقوای محیط‌زیست یعنی ارزش و اعتبار بالایی که اسلام در سبک زندگی اسلامی برای کاشت درختان و احترام به حیوانات قائل است.

یعنی اسلام برای حفظ شادابی، رفاه و آسایش، طراوت و زیبایی حیات انسان حد و مرزها و خطوط قرمز خاصی را تعریف کرده که همان تقوای و اخلاق زیست محیطی است که باید از کودکی فرهنگ سازی شود و تخطی از آن می‌تواند آثار مخربی بر زندگی مردم داشته باشد. تقوای محیط‌زیست یعنی اسلام هیچگاه اجازه نمی‌دهد کسی با انواع بمباران‌های وحشیگرانه فیزیکی، شیمیایی، میکروبی و هسته‌ای منجر به تخریب محیط‌زیست و نابودی زندگی مردم شود.

اینها نمونه‌هایی از تعریف تقوا و اخلاق زیست‌محیطی هستند چون حضرت امیرالمومنین علی‌علیه السلام به مسئولین حکومتی که به سرزمین‌های اسلامی می‌فرستادند فرمودند: اتَّقُوا اللَّهَ فِی عِبَادِهِ وَ بِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّی عَنِ الْبِقَاعِ وَ الْبَهَائِمِ؛ از خدا نسبت به بندگان و شهرهایش پروا کنید، زیرا دارای مسئولیت هستید حتی نسبت به زمین‌ها و حیوانات. یعنی مسئولین به تقوای محیط زیست شامل حفظ و حراست از محیط و حتی حیوانات امر می‌شوند تا در حق کسی حتی حیوانات ظلمی روا نشود (۴۱). اسلام و آیات پر خیر و برکت قرآن به گونه‌ای منطبق بر فطرت دینی و گرایش‌های فطری مثل دوست‌دار محیط‌زیست بودن انسان نازل شده است و بر اساس آیه إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَحْسَنُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ (مائده/ ۹۳)؛ هرگاه تقوا پیشه گرفته و ایمان آرند و کارهای نیک کنند، باز پرهیزکار شوند و ایمان آورند، باز پرهیزکار و نیکوکار شوند؛ و خدا نیکوکاران را دوست می‌دارد و آیه فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَاسْمَعُوا وَأَطِيعُوا (تغابن/ ۶۴) پس تا بتوانید خدا ترس و پرهیزکار باشید و (سخن حق) بشنوید و اطاعت کنید، می‌توان به این نتیجه رسید که تقوا در قرآن درجاتی دارد و درجه تقوای هر فرد وابسته به عمل اوست و طبق این آیه هر فرد مومنی باید در حد توان خود برای رسیدن به درجاتی از انواع تقوا تلاش کند که یکی از مهمترین ابعاد تقوا توجه خاص به تقوا و اخلاق زیست محیطی است. إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ (حجرات/ ۱۳) همانا با افتخارترین شما نزد خدا با تقواترین شمایند. تقوای محیط‌زیست هم وابسته به میزان رفتار شایسته هر فرد با محیط‌زیست تعیین می‌شود. همانطور که یک محیط سالم در یک کارخانه روی سلامت و نشاط و رفاه و تشویق کارکنان به کار با کیفیت و با انگیزه موثر است، یک مسجد برخوردار از وسعت، نور، تهویه و طراحی زیبا و دلنشین هم برای نمازگران جذابتر بوده و سبب آرامش و رغبت بیشتر آن‌ها به مسجد می‌شود. خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ (اعراف/ ۳۱)؛ زیورهای خود را در مقام هر عبادت به خود برگیرید. یعنی یک فرد باتقوا در جایی که عموم مردم حضور دارند با لباسی زیبا و تمیز و با نشاط حاضر می‌شود. چشم‌انداز مردم جزئی از حق‌الناس است و کسی حق ندارد با رفتارهای ناشایست خود منظر دید آن‌ها را آلوده کند. انداختن آب دهان در راه مردم، انداختن ته سیگار و پسماندها در کوچه و خیابان، رها و تلنبار کردن پسماندها در طبیعت، پرتاب پسماندها از پنجره ماشین به خیابان، تخریب و آتش‌زدن جنگل‌ها، کندن درختان و بوته ها و گل و گیاه بویژه در پارک‌ها و فضای سبزهای شهری، راه رفتن روی فضای سبز و تخریب آن، باز گذاشتن شیر آب هنگام وضو و یا مسواک زدن، حمام کردن با مصرف بیش از حد آب، آسیب رساندن به حیوانات با به بند کشیدن و تغییر الگوی طبیعی حیات آن‌ها، خوراک دادن بی حساب به حیوانات و بسیاری از رفتارهایی از این قبیل، سبب آلودگی محیط‌زیست و تخریب چشم اندازها و افزایش افسردگی مردم و ایجاد بی نظمی و خلل در طبیعت می‌شود. این رفتارها عامل مخربی برای سلامت محیط‌زیست و در نتیجه سلامت جسم، روان، سلامت اجتماعی و سلامت معنوی مردم خواهد شد و در سبک زندگی اسلامی جایگاهی ندارند و در شان یک فرد مومن برخوردار از اخلاق و تقوای محیط‌زیست و تقوای الهی نیست. چون در آیات و روایات متعددی بر ناپسند بودن این اعمال و رفتارها و ضرورت ترک آن‌ها تاکید شده است. واژه امر و مشتقات آن ۲۴۹ بار در ۶۱ سوره ۲۲۷ آیه و واژه نکر و مشتقات آن ۳۷ بار در ۲۶ سوره و ۳۷ آیه ذکر شده است و این خود دلیلی بر اهمیت و ضرورت توجه مسلمین به اعمال و رفتارهای نیک و بد و بویژه امر به نیکی‌ها و رفتارهای شایسته است. دریاها، جنگل‌ها، پارک‌ها، کوه‌ها، زمین، رودخانه‌ها، دریاها و کل محیط زیست برای رفاه و زندگی همراه با سلامت مردم و بسیاری از موجودات آفریده شده‌اند و این اماکن که باید زیبا و با طراوت و چشم‌اندازی لطیف داشته باشند و از نشانه‌های عظمت خلقت خداوند هستند، نباید کسی آن‌ها را آلوده و تخریب کرده و به حقوق دیگران تجاوز

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

کند. یک فرد مومن با تقوا و برخوردار از اخلاق زیست محیطی از چنین رفتارهای تخریب کننده محیطزیست دوری می‌کند و حتی دیگران را هم با امر به معروف و نهی از منکر، از این رفتارهای ناشایست باز می‌دارد. از مهمترین قواعد فقهی و به روایتی فرموده حضرت رسول گرامی اسلام است که می فرماید لَا ضَرَرَ وَ لَا ضِرَارَ فِی الْإِسْلَامِ (معانی‌الاخبار/ص۲۸۱) یعنی در نفی حکم ضرری در اسلام به معنی نفی ضرر و زیان زدن به خود و دیگران، نشان دهنده اهمیت رعایت حقوق دیگران وحق الناس است که در این بین حقوق محیط زیست یکی از مهمترین آن‌هاست (۴۲).

احترام به محیطزیست و حفظ آن و ممانعت از اسراف و تبذیر، موضوعی است که فراوان در آیات قرآن و احادیث اهل‌بیت (ع) به آن اشاره شده‌است. کُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا یُحِبُّ الْمُسْرِفِینَ (اعراف/ ۳۱)؛ این آیه خیلی ساده و دقیق به پرهیز از اسراف در مصرف منابع طبیعی اشاره دارد و نشان می‌دهد که خداوند اسراف را دوست ندارد. إِنَّ الْمُبَذِّرِینَ کَانُوا إِخْوَانَ الشَّیَاطِینِ (اسراء/ ۲۷)؛ این آیه به شدت بر پرهیز از اسراف تأکید دارد و آن را به رفتار شیطانی نسبت می‌دهد. ترک این رفتار ناشایست یکی از ارکان سبک زندگی اسلامی و از شاخص‌های اخلاق زیست‌محیطی است. یکی از مهمترین دلیل ناشایست بودن اسراف، تخریب و ضایع کردن منابع، مصرف نابجا و بیش از اندازه منابع و افزایش تولید آلاینده‌هایی مثل پسماندها، فاضلاب و آلودگی هوا است. مصداق دیگر آیه ۶ انعام است که به عواقب سوء کفران نعمت و ناسپاسی مردمی اشاره می‌کند، وقتی از نعمت‌های فراوان بهره‌مند شدند، شکرگزار آن نعمت‌های خدادادی نبودند و از پیشینیان خود عبرت نگرفتند و از نعمت‌ها به‌درستی استفاده نکرده و آن نعمت‌ها را ضایع کردند. نتیجه عمل آن‌ها به خودشان برگشت و نابود شدند. چون آن‌ها با رفتار ناشایست و گناهان خود به فرهنگ آن جامعه و سبک درست زندگی و اقتصاد مردم زیان می‌رساندند.

أَلَمْ یَرَوْا کَمْ أَهْلَکْنَا مِن قَبْلِهِم مِّن قَرْنٍ مَّکَّنَّاهُمْ فِی الْأَرْضِ مَا لَمْ نمکن لَّکُمْ وَأَرْسَلْنَا السَّمَاءَ عَلَیْهِم مِّدْرَارًا وَجَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِی مِن تَحْتِهِمْ فَأَهْلَکْنَاهُم بِذُنُوبِهِمْ وَأَنشَأْنَا مِن بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِینَ (انعام/۶): آیا ندیدند که پیش از آن‌ها چه بسیار اقوامی را هلاک کردیم که در روی زمین به آن‌ها تمکّنی دادیم که به شما ندادیم و آسمان را بر آن‌ها باراندیم و نهرها در زیر پاهایشان روان ساختیم! آن‌گاه آنان را به سزای گناهانشان نابود کردیم و از پی آنان قومی دیگر پدید آوردیم. در نتیجه کیفرهای الهی، متناسب با گناهان است و سرکشی و طغیان و دست‌اندازی به منابع طبیعی، استفاده اسراف‌گونه منابع و نعمت‌های خدادادی و ایجاد حق‌الناس با آلوده کردن محیط زندگی مردم، در اسلام مذموم و به‌هیچ‌وجه شایسته رفتار یک فرد مؤمن با تقوا نیست و موجب شقاوت و نابودی جامعه می‌شود.

وَإِذْ قَالَ رَبُّکَ لِلْمَلَائِکَةِ إِنِّی جَاعِلٌ فِی الْأَرْضِ خَلِیفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِیهَا مَنْ یُفْسِدُ فِیهَا وَیَسْفِکُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِکَ وَنُقَدِّسُ لَکَ قَالَ إِنِّی أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ (بقره/۳۰): و (به یاد آر) هنگامی که پروردگارت فرشتگان را فرمود که من در زمین خلیفه‌ای خواهم گماشت، گفتند: آیا کسانی در زمین خواهی گماشت که در آن فساد کنند و خون‌ها بریزند و حال آنکه ما خود تو را تسبیح و تقدیس می‌کنیم؟! خداوند فرمود: من چیزی (از اسرار خلقت آدم) می‌دانم که شما نمی‌دانید.

این آیه که خداوند انسان را روی زمین جانشین خود معرفی می‌نماید، نشان دهنده اهمیت و جایگاه بالای اشرف مخلوقات خداوند است. برای انسان که جانشین خدا روی زمین است، گناه، معصیت و تخریب و آلایندگی محیطزیست، دور از شان والای انسانی اوست در حالی که برخورداری از تقوا و اخلاق زیست محیطی و حفظ شئون خلیفه الله، عمران و آبادانی زمین و حفظ آن از هر ناپاکی و آلایندگی دقیقاً جایگاه واقعی اوست و موجب سعادت جامعه و برکت فراوانی در زندگی اهل تقوا می‌شود. خدا در قرآن وظیفه و تعهد عمران و آبادن کردن زمین را به هر کسی نمی‌دهد، گرچه مخاطب عام آن به ظاهر همه مردم هستند ولی مخاطب خاص آن افراد مؤمن و با تقوا هستند که مکلف به این مأموریت الهی شده‌اند و در جهت خواست و اراده الهی گام بر می‌دارند، تا نتیجه عملکرد و رفتار و گفتار آن‌ها آبادانی و حفظ محیطزیست باشد. از سوی دیگر، رفتار و اعمال خوب افراد مؤمن و با تقوا، می‌تواند با عنایت خدا منشأ نزول برکات خدا از آسمان بر روی زمین و در نتیجه سبب آباد شدن زمین شود که این آبادانی از برکات رحمت واسعه خداست. پس تقوا نقش مهمی در ثبات، پایداری ایمان افراد، آرامش و بندگی خدا و در نتیجه افزایش روزی و برکت و آبادانی زمین دارد.

رسول گرامی اسلام(ص) فرمودند: «الدنیا مَزرَعَةُ الآخره»؛ دنیا کشتزار آخرت است. یعنی اگر دنیای آبادی داشته‌باشید آخرت آبادی هم خواهید داشت. این دنیا فرصتی برای جمع‌آوری توشه راهی سخت و دشوار است و یک فرد با تقوا بیش از هر کسی قدر این فرصت را می‌داند و بیش از هر کسی انتظار است تلاش و کوشش خود را متوجه آن مأموریت الهی خود در جهت آباد کردن زمین نماید و هر گونه عمل و رفتار و منش او، جزء عبادت خداوند تبارک و تعالی نیست. صفات رحمن و رحیم از اسماء و صفات ذات مقدس الهی است و انسانی که می‌تواند با برخورداری از تقوای الهی به این صفات آراسته گردد و حتی تا فَکَانَ قَابَ قَوْسَیْنِ أَوْ أَدْنَی (نجم/۵۳) پیش برود، نمی‌تواند تخریب و آلایندگی محیطزیست را در رفتار و سبک زندگی خود داشته‌باشد. یک فرد با تقوا برخوردار از اخلاق زیست محیطی است و آن را تخریب نمی‌کند.

یامبر گرامی اسلام(ص) در اهمیت درخت و درخت‌کاری و آبادانی زمین، می‌فرمایند: «إِنْ قَامَتِ السَّاعَةُ وَ فِی یَدِ أَحَدِکُمُ الْفَسِیلَةُ فَإِنِ اسْتَطَاعَ أَنْ لَا تَقُومَ السَّاعَةُ حَتَّی یَغْرِسَهَا فَلْیَغْرِسْهَا»؛ اگر قیامت بر پا شد و در دست یکی از شما نهالی بود، اگر کمی پیش از قیامت توانست آن را بکارد، باید بکارد. یا حضرت رسول گرامی اسلام

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

فرمودند: هیچ کشاورزی نهالی نمی‌نشاند، مگر آنکه خداوند متعال به مقداری که از آن نهال ثمر به‌دست آید به او اجر و پاداش می‌دهد (کنزالعمال جلد ۳ صفحه ۸۹۶) و حضرت امام جعفر صادق(ع) هم حدیثی با همین معنی فرمودند.

از جمله اقدامات بسیار تأثیرگذار در اقتصاد، فرهنگ و سبک زندگی مردم، فعالیت‌های عمرانی بسیار گسترده حضرت علی(ع) است که هنوز آثار و برکات آن موجود است. احداث نخلستان‌های بسیار گسترده (کاشت ۶۰۰۰۰ نخل)، حفر قنات و چاه‌های آب و ایجاد مزارع گسترده (مقدمه نهج‌الفصاحه، چاپ دوم، ص ۸۴) به‌عنوان صدقه جاریه و به‌جهت عمران و آبادانی محل زندگی مردم و اشتغالزایی و رونق اقتصاد خانواده و در پایان وقف آن‌ها برای رفاه مردم، نشان دهنده اهمیت این اقدامات در راستای عمران و آبادانی و حفظ زمین و محیط‌زیست و منابع طبیعی است که عامل مؤثری در اقتصاد و شادابی زندگی انسان و رفاه آن‌ها دارد. این موارد از بهترین و زیباترین مصادیق اخلاق و تقوای زیست محیطی و سبک زندگی اسلامی هستند.

این مصادیق و دیگر موارد ذکر شده در متن مقاله، نشان دهنده اهمیت و جایگاه و عظمت بالای دین مبین اسلام برای زندگی انسان و ضرورت برخورداری انسان از رفاه، آسایش و محیط زیستی سالم و پاک است و تنها اسلام اقناع کننده است و قابلیت تأمین این شرایط و به‌اندازه کلیه نیازهای انسان و پاسخ‌گویی تمام سؤالات او را دارد. شایان ذکر است آن چه در این مقاله ذکر شده است، نمی‌تواند کامل و همه آن چیزی باشد که از قرآن و روایات قابل استفاده است و پیشنهاد می‌شود محققین گرامی، این تحقیق را ادامه دهند.

نتیجه‌گیری

احادیث و آیات قرآن نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه بلند مرتبه حفظ محیط‌زیست و ضرورت احترام به آن بوده و انسان‌ها را به رعایت تقوا و اخلاق زیست محیطی که بخردانه، عالمانه، کارآمد و منطقی از منابع طبیعی و پرهیز از اسراف است، دعوت می‌کنند. قرآن کلام خدای حکیم است و تفکر در آیات آن مشکل گشای زندگی انسان است. طبق آیه ۲۹ سوره انفال خدا به افراد با تقوا قدرت تشخیص حق از باطل می‌دهد (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا).

تقوای محیط‌زیست یکی از مهمترین عوامل بازدارنده تعدی انسان به حقوق دیگران و بهره‌مندی نامناسب از محیط‌زیست است و به‌عنوان مهمترین راهکار، نقش مؤثری جهت رعایت اخلاق زیست‌محیطی در سبک زندگی اسلامی دارد. در نتیجه نحوه رفتار و برخورد افراد متقی با محیط‌زیست می‌تواند الگوی خوب و مناسبی در سبک زندگی اسلامی و ایمانی برای دیگران باشد که در آن رعایت ارزش‌های اخلاق زیست‌محیطی و ارتقای آن از جایگاه ارزشمندی برخوردار می‌باشد. بنابراین، پیروان دین مبین اسلام موظف به تدبر در آیات قرآن و تطبیق آن‌ها با شئون زندگی خود هستند. در این شرایط تقوای انسان به مرتبه ارزشمندی (رستگاری)، ارتقا خواهد یافت که نتیجه آن در بهره‌مندی مناسب از مواهب الهی و محیط‌زیست، استفاده صحیح، به‌جا و به‌اندازه با حداکثر کارایی از آن‌ها خواهد بود. زیرا تقوای اطاعت، سپری در برابر جهل و نادانی انسان‌هاست. انسان‌های دارای تقوای محیط‌زیست، با بهره‌مندی از سکینه که از پیامدهای تقوا است در بهره‌برداری از منابع‌طبیعی حق آن را محفوظ شمرده و حرص و طمع را در خود مهار می‌کنند و با وجود تقوا، آرامش و اطاعت نیز تحقق می‌یابد و با علم به اینکه همه موجودات جهان تسبیح گوی خدا هستند، روحیه آلایندگی و تخریب زمین از جسم و روح و تفکرشان خارج است و بدین ترتیب عامل به اخلاق زیست‌محیطی و امانت‌دار الهی و حافظ منابع‌طبیعی و محیط‌زیست می‌گردند و در نتیجه با داشتن ورع که یکی از زیباترین خُلق‌هاست نفس خود را از تخریب محیط‌زیست بر حذر می‌دارند. بنابراین، به‌استناد آیات و روایات، یکی از مهم ترین برنامه هایی که قرآن و روایات در پیشبرد سبک زندگی اسلامی به انسان معرفی می‌کنند، تقوای الهی است که یکی از برکات آن رعایت و ترویج اخلاق زیست محیطی است. تقوا اهرمی نجات‌بخش و بازدارنده از هر آن چیزی که خدا نهی فرموده از قبیل تخریب محیط‌زیست در سبک زندگی اسلامی است. سلامت نسل حاضر و نسل‌های آینده همواره در گرو داشتن محیطی سالم و آباد است و سلامت محیط زیست مستلزم مشارکت مردم و رعایت اخلاق و تقوای زیست محیطی است.

تشکر و قدردانی: این مقاله مستخرج از پایان‌نامه دانشجویی با عنوان "بررسی دیدگاه هستی شناختی قرآن کریم و نقش آن در اخلاق زیست‌محیطی" است و با پشتیبانی و همکاری دفتر پژوهش‌های کاربردی پردیس قم دانشگاه تهران و دانشکده بهداشت دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج) انجام شده است. بدین وسیله از ایشان تشکر و قدردانی می‌شود.

تضاد منافع: نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منافعی در مطالعه حاضر وجود ندارد.

منابع

1. Esfahani R. Almofrdat fi Gharib al-Qur'an. First edition, translated and commentary by Seyyed Gholamreza Khosravi Hosseini. Tehran: Mortazavi Publications. 2004;(3):18.

2. Tabatabaei MH. Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Fifth edition, translated by Seyyed Mohammad Bagher Mousavi Hamdani. Qom: Islamic Publications Office. 1995;(20):499.

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]

3. Ziraki M. The effects and blessings of piety in the Qur'an. Pasdarane of Islam. 2015: 293.
4. Masoumbeigi H, Mohammadi NM, Gooshki HS, Khoshi A, Mesri M, Najjarzadegan F, et al. An Approach to the Anthropological Theory of the Qur'an and Hadith and Their Roles in ReducingEnvironmentalDegradation. International Journal of Medical Toxicology and Forensic Medicine. 2021;11(4):36166.
5. Mohammadi NM, Najjarzadegan F, Masoumbeigi H. Evaluating the Relation Between God and Universe, and Its Role in Promotion of Environmental Ethics from the Viewpoint of Quran. Islamic Lifestyle Centered on Health. 2013;1(3):54-60.
6. Makarim Shirazi N. Tafsir Nemuneh. Tehran: Dar Al-Ketab Islamiya Publishing House. 1995;(19): 268-9.
7. Makarim Shirazi N. Tafsir Nemuneh. Tehran: Dar Al-Ketab Islamiya Publishing House. 1995;(27):46-47.
8. Koleyni M. Al-Kafi. Tehran: Dar Al-Ketab Islamiya Publishing House. 1968;268. [In Arabic]
9. Majlesi MB. Bihar al-Anwar al-Jamaeh Ledor Akhbar al-Imath al-Athar. Beirut: Al-Wafa Institute. translated from Nahj al-Balagha. 1982;(157):208.
10. Najarzadegan F. Expectation Qur'an and Expectation from the Qur'an. Qom, Najm Al-Hoda Publications. 2009;137-140.
11. Warram b. Abi Firas al-Hilli. Tanbih al-khawatir wa nuzhat al-nawazir (Warram Collection).1885; (2):120.
12. Najarzadegan F. Expectation Qur'an and Expectation from the Qur'an. Qom: Najm Al-Hoda Publications. 2009;137-38.
13. Makarem Shirazi N. Imam's message, a new and comprehensive commentary on Nahj al-Balagha. Qom: Published by Imam Ali Ebne Abi Taleb (AS). 2011;(12):70.
14. Ragheb Esfahani H. Almofrdat fi Gharib al-Qur'an. Translated by Gholamreza Khosravi Hosseini. Tehran: Mortazavi Publications. 2004;(2): 488.
15. Mostafavi H. Researching the words of the Qur'an Karim. Tehran: Book Translated and Publishing Company. 1981;(6):109.
16. Dashti M. Nahjo Al-Balagheh. Amir al-Moemenin (AS) Cultural Research Institute Publication. 2013; (khutbah 151):196.
17. Daylami Hasan bin Mohammad. Al-Alam al-Din fi Sefat e al-Mu'minin. Qom: Ahl Al-Bayt Institute (AS). 1987;337.
18. Tabarsi F. Tafsir Javame Aljame. Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi. 1998;5:346.
19. Makarim Shirazi N. Tafsir Nemuneh. First adition. Tehran: Dar Al-Ketab Islamiya Publishing House. 1995;(27):82.
20. Ibn Babawiyyah, Muhammad Ibn Ali. Ma'ani al-Akhbar. Translated by Abdul Ali Mohammadi Shahroudi. Tehran: Islamiah Dar alkotob. 2000:240.
21. Mohammad bin Mohammad Ghazali. kimiya-e-saadat. Tehran: Bizaman Publication. 2001;2:379-380.
22. Javadi Amoli A. The Philosophy of Human Rights. Qom: Esra Publishing House. second edition. 1998;140-3.
23. Tabatabaei MH. Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Fifth edition, translated by Seyyed Mohammad Bagher Mousavi Hamdani. Qom: Islamic Publications Office, 1995;(17):296.
24. Makarem Shirazi N. Tafsir Nemuneh. Tehran: Dar Al-Ketab Islamiya Publishing House.1995; (6):265.
25. Javadi Amoli A. Islam and Environment. Qom: Esra Publishing House. 2007;41-40.
26. Makarem Shirazi N. Tafsir Nemuneh. Tehran: Dar Al-Ketab Islamiya Publishing House. 1995; (25):72.
27. Motaghi T. Environmental Ethics of the Holy Prophet (PBUH). Qom: Broadcasting Islamic Publishing Center. 2007;14.
28. Amin SN. Makhzan al-Irfan fi Tafsir al-Qur'an. Tehran. Muslim Women's Movement. 1982;(12): 237.
29. Nouri M. Mustadrak al-Wasa'il. Al-Bayt Institute. 1987;266.
30. Babaei AA. Selected Tafsir al-Nashon. 13th edition. Tehran: Dar al-Kutb al-Islamiya. 2003;592-3.
31. Makarem Shirazi N. Tafsir Nemuneh. Tehran: Dar Al-Ketab Islamiya Publishing House. 1995; (22):27.
32. Bahrani SH. Al-Borhan fi Tafsir al-Qur'an. Tehran: Bonyade Beasat Press. 1995;(2):114.
33. Dashti M. Nahjo Al-Balagheh Translation. Amir al-Moemenin (AS) Cultural Research Institute Publication. khutbah 186; 2013.
34. Tamimi Amadi A. Ghoraro al-Hekam and Doraro al-Kalam. Qom. Advertising Office Publication. 1987;(5984):273.
35. Ragheb Esfahani H. Almofrdat fi Gharib al-Qur'an. translated and commentary by Seyyed Gholamreza Khosravi Hosseini, Tehran, Mortazavi Publications. 2004;(2):512.
36. Makarem Shirazi N. Tafsir Nemuneh. Tehran: Dar Al-Ketab Islamiya Publishing House. 1995; (24):51.
37. Babouye Qomi, Abu Jaafar Mohammad bin Ali (Sheikh Sadouq). Man la yaḥḍarahu al-Faqīh. Qom: Qom Seminary Community of Teachers Publication. 1992:254.
38. Koleini M. Osul Kaffi. 4th edition. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamia. 1986;(2):73.
39. Najafi Khomeini MJ. Tafsir Asan. Tehran: Islamia Publications. 2018;(12):201.
40. Mohammadi Rishahri M. Mizan al-Hekmah. Qom: Dar Al-Hadith Research Center. 2005;(1): 1501.
41. Gharaati M. Lessons from the Qur'an. The right of nature- 2, environment. Cultural center of lessons from the Qur'an. Available from: https://gharaati.ir.
42. Hosseini Khorasani A. The words of Amir al-Muemenin (a.s.) about the relationship between piety and environmental protection healthy. Islam, nature and environment conference. Theology Student Scientific Association of Imam Sadiq University (AS). 2015;1-5.

[Downloaded from mail.spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.3.2.400]